

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

2 (56) ▶ 2024

ЗМІСТ

Демографічні процеси

СВІТЛАНА АКСЬОНОВА, ПАВЛО ШЕВЧУК Характеристики демографічної
резильентності населення України у період пандемії *Covid-19* 3

Людський розвиток

СВІТЛАНА СІДЕНКО Сучасні тенденції розвитку людського капіталу в глобаль-
ному середовищі 25

Міграційні процеси

ІРИНА МАЙДАНІК Деякі регіональні особливості вимушеної міграції з України:
столиця та інші регіони 44

Соціальна політика

ОЛЕНА МАКАРОВА, ОКСАНА ХМЕЛЕВСЬКА, ІРИНА ГЕРАСИМЕНКО Оці-
нювання актуальності та впливу глобальних викликів для національної політики 62

ЮЛІЯ ШЕВЦОВА Формування відповідальної поведінки молоді в процесі со-
ціалізації 81

Ринок праці

ОЛЕКСАНДР ЦИМБАЛ, ЯРОСЛАВ ОСТАФІЙЧУК, ВІТАЛІЙ ПИЛИПІВ Інсти-
туційний простір сфери оплати праці 98

Книжковий огляд

Огляд видань 118

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ 130

GUIDELINES FOR AUTHORS 133

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

2 (56) ▶ 2024

CONTENTS

Demographic processes

AKSYONOVA SVITLANA, SHEVCHUK PAVLO Characteristics of Demographic Resilience of the Population in Ukraine during the Pandemic of Covid-19 3

Human development

SIDENKO SVITLANA Current Trends of Human Capital Development in the Global Environment 25

Migration processes

MAIDANIK IRYNA Some Regional Peculiarities of Forced Migration from Ukraine: the Capital and Other Regions 44

Social policy

MAKAROVA OLENA, KHMELEVSKA OKSANA, GERASYMENKO IRYNA Assessment of the Relevance and Impact of Global Challenges for National Policy 62

SHEVTSOVA YULIA Formation of Responsible Youth Behavior in the Process of Socialization 81

The labour market

CYMBAL OLEKSANDR, OSTAFIICHUK YAROSLAV, PYLYPIV VITALII Institutional Environment of the Labor Remuneration 98

Book review

Review of publications 118

GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.) 130

GUIDELINES FOR AUTHORS 133

Cite: Aksyonova, Svitlana, & Shevchuk, Pavlo (2024). Kharakterystyky demohrafichnoi rezyl'ientnosti naselennia Ukrainy u period pandemii Covid-19 [Characteristics of Demographic Resilience of the Population in Ukraine during the Pandemic of Covid-19]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (56), 3-24. <https://doi.org/10.15407/dse2024.02.003>

<https://doi.org/10.15407/dse2024.02.003>
УДК 314.84 (477)
JEL Classification: J11

СВІТЛАНА АКСЬОНОВА, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.
Інститут демографії та проблем якості життя НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-0516-9078
Scopus ID: 57190218275

ПАВЛО ШЕВЧУК, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.
Інститут демографії та проблем якості життя НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1158-4438
Scopus ID: 56845578800

ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕМОГРАФІЧНОЇ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну відбулось тоді, коли наша країна була ослаблена низкою потрясінь, які мали місце впродовж відносно невеликого історичного періоду. Такі потрясіння як тривала пандемія, а тим більше війна, здатні не лише завадити демографічному розвитку, але й за певних обставин повністю зупинити його. У зв'язку з цим дослідження демографічної резильєнтності напередодні повномасштабної війни — тобто перед новим потужним потрясінням — є актуальним і необхідним. Багатогранність цієї теми унеможливорює надання усіх відповідей в рамках однієї статті. Метою представленої роботи є визначення основних параметрів резильєнтності населення України у період Covid-19 та їх порівняння з характеристиками резильєнтності населення в інші періоди наймасштабніших потрясінь, яких зазнала наша країна, та з показниками інших країн. Новизна роботи полягає у тому, що вперше було

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2024. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

обчислено основні показники перехідної динаміки населення України: час збіжності, реактивність, інерція населення, коефіцієнт згасання; визначено вплив на резильєнтність населення процесу старіння материнства. Розрахунки проводились на основі моделі стабільного населення, матриці Леслі, таблиць смертності і народжуваності. Показники резильєнтності обчислено за допомогою пакета *popdemo*. Також застосовано методи порівняння, узагальнення, аналогії. Показник часу зменшення вдвічі чисельності населення виділяється серед характеристик демографічної резильєнтності простою обчислення й інтерпретації. В Україні спостерігають зниження цього показника, що вказує на послаблення резильєнтності, але швидкість скорочення чисельності реального населення в 2021 р. залишалася нижчою за темпи зниження чисельності еквівалентного стабільного населення. Вікова структура реального населення, сформована за більш сприятливих умов, пом'якшує негативні наслідки шоків періодів, але тривале збереження такого режиму відтворення неминуче погіршуватиме характеристики населення. Сучасний процес старіння материнства є елементом адаптивного циклу і потребує переосмислення його значення та ролі, оскільки це може бути одним із внутрішніх механізмів, спрямованим на резильєнтність системи у періоди потрясінь. В умовах наднизької народжуваності та режиму відтворення 2021 р. в Україні старіння материнства сприяло збільшенню кількості народжених і певному омолодженню вікової структури всього населення.

Ключові слова: демографічна резильєнтність, перехідна динаміка, народжуваність, старіння материнства, режим відтворення, Covid-19.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Зменшення чисельності населення України, що тривало вже три десятиліття, прискорилося внаслідок спершу прихованої, а згодом і відкритої агресії РФ проти України. До того ж повномасштабне вторгнення відбулось у період, коли країна ще не оговталась від епідеміологічного потрясіння, пов'язаного з пандемією Covid-19. Водночас динаміка чисельності населення й такі його характеристики як статеві-віковий, освітньо-професійний, національний склад істотно визначають розвиток країни, а непередбачувані події (пандемія чи війна) здатні не лише порушити його, але й повністю зупинити. «Проживання» потрясінь інколи можуть проявити існування латентних взаємозв'язків і впливів, але частіше трагічність подій зосереджує на собі увагу й ще сильніше приховує такі зв'язки, що зумовлює необхідність поглибленого аналізу змін у відтворенні населення у ці періоди. Неможливо відділити одне потрясіння від іншого, адже війна РФ проти України розпочалась у 2014 р., і вкрай небезпечна епідеміологічна ситуація нашарувалась на небезпеку воєнного конфлікту, а повномасштабне вторгнення — на пандемію. Тим не менше, важливо розуміти наскільки резильєнтним було населення станом на початок 2022 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження динаміки популяцій із огляду на їхню здатність до відновлення привело К. Холлінга (C. Holling) до розробки поняття резильєнтності спершу щодо екологічних [1], а згодом соціально-екологічних систем [2]. Більшість авторів під резильєнтністю розуміють здатність системи поглинати збурення та реор-

ганізовуватися під час змін таким чином, щоб зберегти по суті ту саму функцію, структуру, особливість і зворотні зв'язки [2, с. 2]. К. Холлінг протиставляє цю властивість стабільності, зазначаючи, що стабільність — це здатність системи повернутися до рівноважного стану після тимчасового збурення. Чим швидше вона до нього повертається й менше коливається, тим стабільнішою вона буде [1, с. 14]. Утім, природні екосистеми є дуже нестабільними, але водночас для них притаманна резильєнтність, про що свідчить безліч прикладів від окремих організмів (регуляція температури тіла ссавцями) [3, с. 39] до екологічних спільнот (як-от змішаний ліс). Зрештою, К. Холлінг розрізняє інженерну й екологічну резильєнтність.

Інженерна резильєнтність зосереджена на стабільності близько рівноважного стану, а швидкість повернення до рівноваги у випадку збурення є мірилом її властивостей [3, с. 33]. Екологічна резильєнтність, навпаки, тримається далеко від будь-якого стійкого стану [3, с. 33], а балансує за рахунок спільної дії набору чинників, вплив яких частково перекривається. Мірилом екологічної резильєнтності є величина порушень, які може поглинути система до того, як вона змінить структуру змінних і процесів, що контролюють її поведінку [3, с. 33] та перейде в інший режим. Кількісно оцінити екологічну резильєнтність вкрай складно, особливо в реальних системах [4, с. 9—10]. Тому більшість досліджень зосереджено на показниках інженерної резильєнтності.

Резильєнтність разом із потенціалом і внутрішньою контрольованістю є однією з трьох властивостей адаптивного циклу [5, с. 393—394]. Ієрархічний набір адаптивних циклів, які вкладені один в одного, К. Холлінг розвиває в концепцію панархії [5, с. 396].

С. Л. Пімм (S. L. Pimm) і Дж. Х. Лоутон (J. H. Lawton) запропонували міру часу відновлення (*return time*), який є обернено пропорційним до найбільшого власного значення матриці Леслі досліджуваної популяції [6, с. 330].

Перед переломними моментами, коли система ось-ось має перейти в інший режим, вона відновлює рівновагу повільно у відповідь на випадкові збурення. Це явище називають критичним уповільненням (*critical slowing-down*), яке є загальним для широкого класу локальних біфуркацій [7, с. 17546]. В. Дакос (V. Dakos) і Дж. Баскомпте (J. Bascompte) використали показники критичного уповільнення для раннього виявлення колапсу спільнот рослин та їхніх запилювачів. На основі дослідження 79 двосторонніх мутуалістичних спільнот у чилійських Андах вчені дійшли висновку, що показники критичного уповільнення можуть бути використані для ідентифікації уразливих систем і виявлення різких переходів [7, с. 17549].

Подібний висновок робить С. Карпентер (S. Carpenter) із колегами. Термін «критичне уповільнення» в їхньому дослідженні не вживається, але поняття про «ранні попередження про зміну режиму» є більш загальним. Експеримент на реальній екосистемі (прісноводному озері) показав, що

сигнали уповільнення темпів повернення і дисперсія свідчили про зміну харчового ланцюга ще за рік до його повного перетворення [8, с. 1080].

А. Квінлан (A. Quinlan) з колегами зауважують щодо поширення концепції резильєнтності з екологічних і соціально-екологічних систем на окрему особу (психологічна і соціальна резильєнтність), домогосподарство (здатність уникнути бідності) та громаду [9, с. 679]. Різноманітність застосування концепції резильєнтності зумовлює відмінності у визначеннях, а це, відповідно, визначає шляхи її вимірювання й оцінювання.

Українські дослідники застосовують концепцію резильєнтності до національної стійкості країни. В рамках цього підходу виокремлюють такі пріоритетні напрями: зовнішньополітична, економічна, соціально-політична, гуманітарна, духовно-культурна, освітня та наукова, мережево-інформаційна та військово-політична резильєнтність. А от про демографічну резильєнтність згадують лише побіжно, що її «...напевно, слід включити...» [10, с. 79] в гуманітарну, ставлячи таким чином на щабель нижче та ніби сумніваючись, чи взагалі варто про неї говорити, натомість не пропонують жодних об'єктивних показників, які б уможливили оцінювання досягнутого рівня і тенденції того чи іншого напрямку резильєнтності.

Про вимірювання резильєнтності популяції висувалися різні пропозиції. Найбільш очевидним є критерій чисельності населення. Саме на ньому ґрунтується дослідження А. Колантоні (A. Colantoni) та його колег, в якому були класифіковані муніципалітети Греції на основі динаміки чисельності населення за період 1961—2011 рр. на демографічно резильєнтні, уразливі (*fragile*), а також на квазі-резильєнтні та квазі-уразливі [11, с. 6]. В умовах народжуваності нижче рівня простого відтворення все зводиться до того, чи є привабливим певний муніципалітет для мігрантів, що є доволі важливим висновком, який необхідно враховувати у розробках напрямків повоєнного демографічного розвитку України.

М. Чеккіні (M. Cecchini) разом зі співавторами звертає увагу на важливість вікової структури населення і пропонує застосовувати для її оцінювання поряд з іншими показниками індекс вирівняності Пієлу (*Pielou evenness index*). Дослідження змін вікової структури населення Італії проводилося на рівні муніципалітетів за періоди 1861—1936 рр. і 1936—2011 рр., які наближено відповідають етапам демографічного переходу в цій країні. Дослідники акцентують на необхідності урахування етапів демографічного переходу, «який формує резильєнтність місцевих соціально-економічних систем» та «є ключем до кращого розуміння відповіді місцевих систем на зовнішні потрясіння та відновлення після криз» [12, с. 2].

На основі розробленої моделі С. Хекберт (S. Heckbert) із колегами дослідили взаємодію торгівлі, місцевого виробництва їжі, зміни лісового покриву та плодючості ґрунту періодів становлення, розквіту та занепаду цивілізації майя [13, с. 61]. Вони тестували свою модель за 10 сценаріями

(один базовий і дев'ять гіпотетичних) із метою з'ясувати, зміна яких параметрів дала би змогу майя уникнути колапсу [13, с. 56]. Виявлено, що за умови деградації ґрунту лише комбінація сильного контролю народжуваності та вирубування лісу дають можливість не надто різкого зниження, а й згодом відновлення коливань чисельності населення на дещо нижчому рівні [13, с. 62]. Цікаво зауважити, що сучасних нащадків майя, за різними оцінками, нараховують 8—10 мільйонів — тобто майже стільки, скільки було населення в період найвищого розквіту їхньої цивілізації.

Звідси впливає інший показник резильєнтності — час, за який популяція відновиться після зовнішнього шоку. Як слушно вказує С. Пімм (S. Pimm) із колегами, час може «коливатися від кількох днів до 'ще ні', як у випадку з населенням Ірландії» [14, с. 896], чисельність якого досі є меншою від тієї чисельності, що мешкало на острові до 1840-х рр.

П. Капдевіла (P. Capdevila) зі співавторами вказують не лише на необхідність кількісної оцінки резильєнтності, а й спільного її розуміння. Вони пропонують систему показників, за допомогою яких можна порівнювати перехідну динаміку (*transient dynamics*) як окремих популяцій одного виду, так й екологічних спільнот [15, с. 780]. Вчені аналізують такі характеристики демографічної резильєнтності: час відновлення, максимальне затухання, максимальне збільшення, реактивність, перехідна оболонка (*transient envelope*) та інші показники для популяцій азійського слона й американської червоної білки. Показано, що хоча білки сильніше реагують на порушення, вони мають коротший час відновлення [15, с. 781].

І. Стотт (I. Stott) із колегами дослідили властивості перехідної динаміки матричної моделі популяції (матриці Леслі) на основі бази даних таких матриць для 563 видів рослин і тварин [16, додаткові матеріали]. Вони проаналізували систему показників резильєнтності популяції [16, с. 965] і показали, що потенціал зростання (*population momentum*) Кейфітца (N. Keyfitz) є окремим випадком інерції популяції (*population inertia*) [16, с. 964].

Х. Касвелл (H. Caswell) також досліджує резильєнтність за допомогою показників часу відновлення, реактивності, перехідної й асимптотичної динаміки тощо [17].

В історії України є чимало періодів масштабних потрясінь, але не було проведено жодного дослідження щодо визначення кількісних параметрів резильєнтності населення.

Новизна. У дослідженні вперше обчислені характеристики перехідної динаміки населення України для 1933, 1941, 2014 та 2021 рр.: час збіжності, реактивність, інерція населення, коефіцієнт згасання; а також визначено вплив на резильєнтність населення процесу старіння материнства.

Оскільки тема резильєнтності населення є багатогранною, **метою цієї роботи** стало визначення змісту й основних параметрів резильєнтності населення України у період пандемії *Covid-19* та їх порівняння з характе-

ристиками резильєнтності населення у інші періоди потрясінь, яких зазнала наша країна, та з показниками інших країн.

Дані та методи дослідження. Найпростішим способом установити міру відновлення чисельності населення можна за відомою формулою часу подвоєння [18, с. 4]:

$$\text{Doubling Time} = \ln 2 / \ln(1 + r),$$

де r — відносний природний приріст населення за одиницю часу (зазвичай календарний рік). За умови від'ємного значення r , величина в знаменнику також буде від'ємною. Доцільно скористатись аналогічною формулою часу для скорочення населення вдвічі:

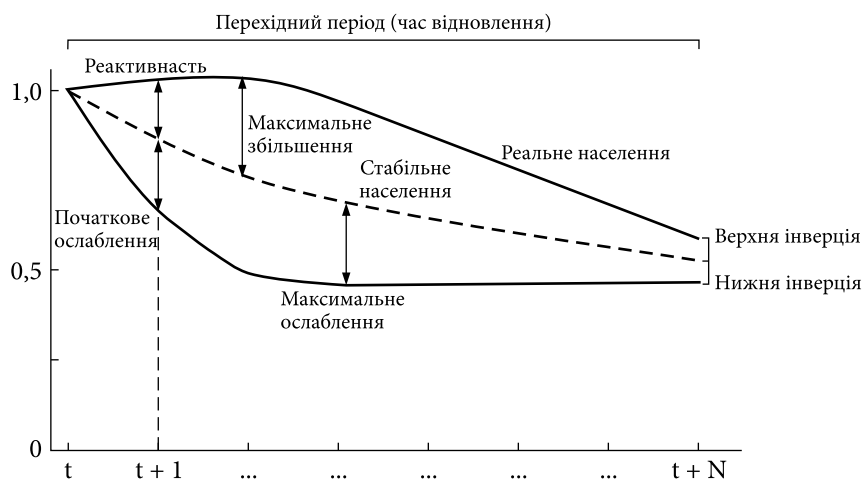
$$\text{Half-life} = \frac{\ln(0.5)}{\ln(1 + r)}.$$

Період, за який система може відновитися після збурення, називається часом відновлення. С. Пімм і Дж. Лоутон визначають його як обернено пропорційний до найбільшого власного значення матриці Леслі [6, с. 330]. Власним значенням матриці називається така величина (скаляр), яка при добутку її та правого власного вектора (чисельність населення за віком) дає той самий результат, як і добутку самої матриці з тим самим вектором.

Якщо у період перед потрясінням вікова структура відрізнялася від стабільної або безпосередньо потрясіння призвело до дестабілізації структури, то перехідний період (*transient period*) між потрясінням і відновленням системи характеризується певною перехідною динамікою. Залежно від початкового стану системи, чисельність населення може бути як більше, так і менше за свій стабільний аналог. Якщо чисельність реального населення після збурення більша за стабільну, то це означає компенсацію. Якщо менша, то це визначає опірність. Показниками компенсації є реактивність, максимальне збільшення та верхня інерція [15, с. 780]. Опірність характеризується початковим ослабленням, максимальним ослабленням і довготривалим ослабленням (нижньою інерцією). Співвідношення між цими показниками графічно представлено на рисунку 1.

Формально, реактивність — це найбільша щільність населення, яка може бути досягнута за один часовий крок після потрясіння [15, с. 780]. За час після потрясіння до відновлення може спостерігатися максимальне збільшення населення (*maximal amplification*) або його максимальне ослаблення (*maximal attenuation*) (рис. 1). Найбільша щільність населення, яка може бути досягнута в довготривалій перспективі, називається верхньою інерцією (*upper inertia*). Відповідно, найменша є нижньою інерцією (*lower inertia*).

Рис. 1. Схематичне зображення системи показників перехідної динаміки населення

Джерело: складено авторами на основі [15, с. 782; 16, с. 960].

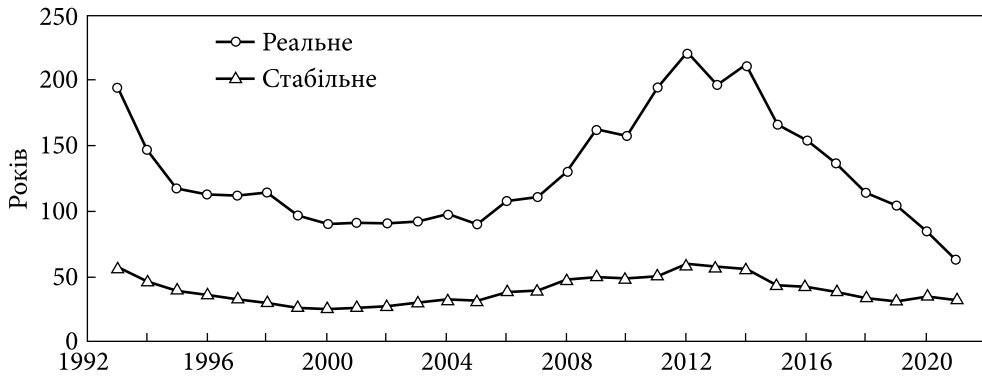
Початкове ослаблення (*first-step attenuation*) є найменшою щільністю населення, яка може бути отримана за один часовий крок після потрясіння. Цей показник є симетричним до реактивності (рис. 1) для випадку, коли реальне населення за один часовий крок (календарний рік) знизиться швидше ніж його стабільний аналог.

Коефіцієнт згасання (*damping ratio*) є безрозмірним показником збіжності до стабільного зростання. Відповідно, час збіжності (*convergence time*) є мірою часу конвергенції до стабільної структури.

Обчислення показників резильєнтності було здійснене за допомогою пакета *popdemo* [20]. Дані для періоду 1989—2021 рр. отримано з публікацій Державної служби статистики України. Через часткову недоступність і неповноту статистичних даних за 2014—2021 рр. у розрахунках не враховано інформацію про населення АР Крим, Донецької та Луганської областей і м. Севастополя. Дані по Україні до 1989 р. є результатом оцінок і прогнозів співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень (нині — Інститут демографії та проблем якості життя) НАН України. Статистичну інформацію для Бразилії, Італії, Польщі та США взято з публікацій ООН [21].

У дослідженні використовували таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя, розроблені Державною службою статистики України [22], й таблиці смертності, побудовані авторами.

Також застосовували методи порівняння, узагальнення, аналогії. Порівняльний аналіз здійснено на основі відносних та середніх величин, показників моделі стабільного населення. Увагу було зосереджено на 2021 р.,

Рис. 2. Час скорочення населення вдвічі реального та стабільного населення України за рахунок лише природного приросту, років
 Джерело: обчислено за даними Держстату України.

коли чітко проявились наслідки епідемії *Covid-19*, але ще не було впливу повномасштабного вторгнення.

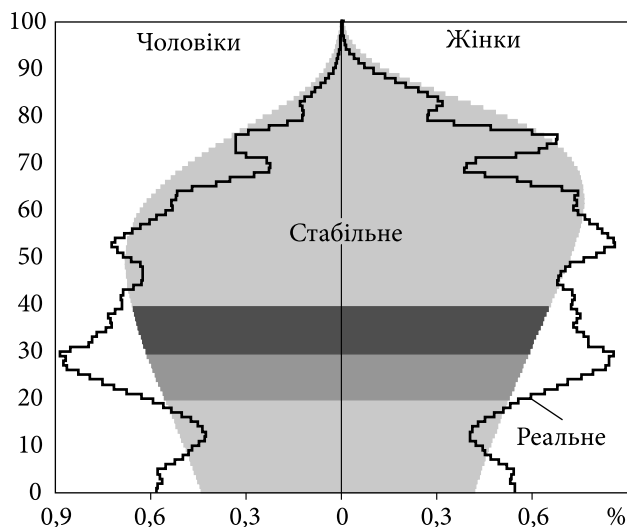
Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. На жаль, оцінка чисельності населення України має значну варіацію, що ускладнює визначення ключових характеристик населення, зокрема, розподілу за статтю і віком, та особливостей природного відтворення, навіть без урахування міграційних потоків. У зв'язку з цим точність отриманих характеристик резильєнтності населення України відповідатиме доступним статистичним даним.

Фахівці ООН під час розробки демографічних прогнозів обчислюють показник часу подвоєння населення. Але застосований алгоритм може бути дещо оманливим. Так, прогноз міграцій для Польщі й України враховує масові переміщення населення, спричинені воєнними діями. Це призводить до різкого збільшення приросту населення у Польщі, за якого час подвоєння чисельності населення у 2022 р. стає 8,5 року [21]. Відповідно прогноз зворотної міграції з Польщі до України у 2023—2025 рр. визначає час подвоєння чисельності населення у ці роки 18,9, 25,4 та 44,3 року відповідно вже для України.

Враховувати масові короткострокові переміщення видається не зовсім коректним. Адже природний приріст як у Польщі, так і в Україні тривалий час є від'ємним. Якщо зважувати на показник природного приросту населення, то, як уже зазначалося, доцільно обчислювати час не подвоєння, а «напіврозпаду», тобто час, за який чисельність населення країни може зменшитися вдвічі. Так, у 1993—2021 рр. час скорочення населення вдвічі в Україні коливався від близько 220 років до майже 60 років (рис. 2). Найменший показник спостерігався у 2021 р., що було зумовлено різким зростанням кількості померлих унаслідок *Covid-19*. Середній зважений час скорочення населення вдвічі за 1993—2021 рр. становив 118 років.

Рис. 3. Статеві-вікові піраміди реального і стабільного населення України в 2021 р.

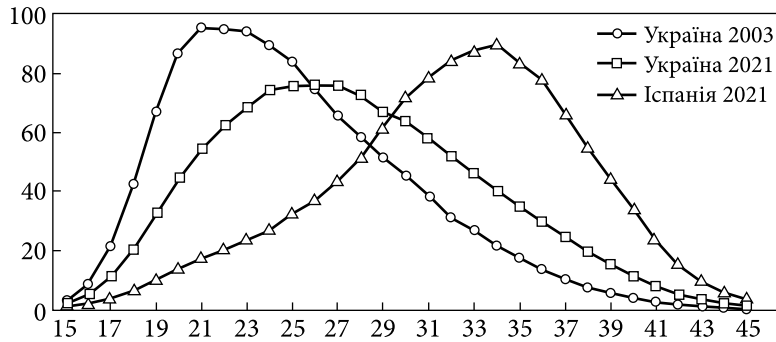
Джерело: побудовано за результатами обчислень на основі даних Держстату України.

Оскільки на загальний коефіцієнт природного приросту впливає вікова структура населення, варто розглянути істинний коефіцієнт природного приросту. Так, у стабільному населенні час скорочення населення вдвічі був значно менший і коливався від 60 до 26 років (рис. 2). Це свідчить про те, що якби вікова структура населення України була такою ж, як у еквівалентного стабільного населення, то його чисельність скорочувалася би вдвічі кожні кілька десятків років. Порівняння показників скорочення населення вдвічі свідчить, що темпи зменшення чисельності реального населення нижчі за швидкість спаду еквівалентного стабільного населення. Проте асимптотично динаміка реального населення прямує до стабільного, отже й час зменшення вдвічі реального населення наблизиться до рівня стабільного, а може бути навіть ще нижчим. Час скорочення населення вдвічі має перевагу перед іншими характеристиками демографічної резильєнтності завдяки простоті його обчислення та інтерпретації. Зростання часу, за який населення скоротиться вдвічі, є ознакою посилення резильєнтності, а от його зменшення вказує на її послаблення.

Різниця динаміки реального і стабільного населення спричинена відмінностями вікових структур. Зараз вікова структура стабільного населення є старшою, що є наслідком наднизького рівня народжуваності, який призводить до старіння населення знизу, за рахунок наймолодших вікових груп. На початку 2020-х рр. частка осіб у репродуктивному віці у реальному населенні була вищою ніж у стабільному за рахунок народжених наприкінці 1980-х — початку 1990-х рр., котрі зараз формують групи середнього і старшого репродуктивного віку (рис. 3).

Заштриховані фрагменти вікової структури стабільного населення також показують, що частка осіб у віці 35—44 роки більша за відповідну част-

Рис. 4. Вікові коефіцієнти народжуваності в Україні, 2003 і 2021 рр., та в Іспанії, 2021 р., на 1000 жінок відповідного віку

Джерело: побудовано за даними Eurostat (<https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>).

ку жінок 20—29 років (рис. 3), отже збільшення рівня народжуваності у жінок у віці 35—44 роки може мати більший ефект порівняно з подібним зростанням у жінок молодших репродуктивних груп (20—29 років).

Загально визнано, що у формуванні вікової структури населення провідна роль належить народжуваності, адже вона «немовби фокусує у собі увесь вплив екзогенного і ендогенного характеру і компонентів демографічного відтворення, відтак інші елементи відтворення виступають як похідні стосовно первинного — народжуваності» [23].

Дослідження, як правило, фокусувалися на впливі інтенсивності народжуваності на вікову структуру населення, залишаючи поза увагою ефект, який може справляти структура внеску різних вікових груп жінок у сумарну народжуваність, що відображається у показнику середнього віку матері при народженні дитини.

В одній з попередніх наших публікацій доведено, що середній вік матері при народженні дитини здатен змінюватися навіть за стабілізації рівня народжуваності, й, навпаки, рівень народжуваності може зростати чи знижуватися за відносно стійкого показника віку материнства [24]. Рисунок 4 також ілюструє цю тезу, адже представлено три різні вікові профілі, які відповідають близьким значенням сумарного показника народжуваності (Україна, 2003 р. — 1,17 народжень у розрахунку на 1 жінку, Україна, 2021 р. — 1,16, Іспанія, 2021 р. — 1,18), а от середній вік матері при народженні дитини має суттєву відмінність: Україна 2003 р. — 25,6 року, Україна 2021 р. — 28,2, Іспанія 2021 р. — 32,6 року.

Принагідно зауважимо, що порівняно з розвиненими країнами Європи в Україні пізніше розпочалися трансформаційні процеси у народжуваності (здебільшого через сильніший вплив традицій, різні умови змін дітородної поведінки тощо). Омолодження материнства припинилось у середині 1990-х рр., коли найнижчий середній вік матері при народженні дитини був

на рівні 24,4 року (усі черговості народження). Й от уже чверть століття поступово набирає силу старіння материнства, хоча Україна серед європейських країн має нижчі показники як середнього віку матері при народженні первістка, так і середнього віку матері при врахуванні усіх черговостей народження. Зокрема, цей показник у нашій країні на 4,5 року менший ніж в Ірландії, на 3,3 року ніж у Швеції, 2,8 року ніж у Франції.

У 2021 р. в Україні внесок жінок вікових груп 30 років і старше у сумарну народжуваність досягав 36,0 %, що з одного боку, вказує на величезні зміни, які відбулися після 1995 р., коли внесок жінок 30 років і старше був у 2,5 рази нижчий (а жінок у віці 35 років і старше утричі нижчий), але, з іншого боку, чітко простежується відставання від розвинених країн Європи, де внесок жінок старших репродуктивних груп у сумарну народжуваність у 1,5—2 рази вищий ніж був в Україні напередодні широкомасштабного вторгнення (табл. 1).

За характеристиками режиму відтворення населення 2021 р. феномен старіння материнства мав позитивний структурний вплив на динаміку населення через збільшення кількості народжень, що підтверджено за допомогою моделі стабільного населення, на доцільність використання якої зауважував Ю. Корчак-Чепурківський (Y. Kortchak-Tshepurkivsky) [25]. Спочатку була розрахована гіпотетична кількість народжених у стабільному населенні, режим відтворення якого відповідає реальному населенню України у 2021 р., а потім обчислювалася кількість народжених зі зміною лише структури внесків у сумарну народжуваність жінок різних вікових груп, коли функція дожиття і показник сумарної народжуваності залишалися незмінними (на рівні 2021 р.). З'ясувалось, що за умови, якби внесок жінок різних вікових груп був таким як у 1995 р., тобто майже 86 % припадало на молодих жінок до 30 років, то лише за рахунок цього кількість народжених була б меншою на 7,4 %. Ще раз підкреслимо: сумарний

Таблиця 1. Внесок окремих вікових груп жінок у сумарну народжуваність і середній вік матері при народженні дитини, окремі країни Європи

Вікові групи жінок	Україна 1995	Україна 2021	Іспанія 2021	Ірландія 2021	Польща 2021	Норвегія 2021	Франція 2021
15—29 років, %	85,7	64,0	29,6	28,1	51,7	38,4	43,2
30 років і старше, %	14,3	36,0	70,4	71,9	48,3	61,6	56,8
35 років і старше, %	4,3	13,6	35,6	35,5	17,1	23,1	22,7
40 років і старше, %	0,8	2,9	8,1	6,9	3,1	4,2	4,7
Середній вік матері при народженні дитини, років	24,4	28,2	32,6	32,7	29,9	31,5	31,0

Джерело: авторські розрахунки за даними Євростат.

показник народжуваності прийнято незмінним на рівні 1,16 народжень у розрахунку на 1 жінку.

Серед європейських країн Ірландія має найвищі показники середнього віку матері при народженні дитини: 32,7 року для усіх черговостей народження і 31,2 року для первістків. У цій країні у 2021 р. троє дітей з чотирьох народилось у матерів, яким уже виповнилося 30 років. Навіть серед первістків майже дві третини народились у жінок цього віку. Якби структура внесків у сумарну народжуваність жінок різних вікових груп була б такою ж, як в Ірландії, тобто 72 % народжень припадало на жінок 30 років і старше, то кількість народжених збільшилася б на 9,1 %. А відповідність зазначеної структури варіанта Іспанії підвищило б кількість народжених на 8,9 %, варіанта Франції — на 5,4%, навіть випадок Польщі, де різниця з Україною не така разюча, дав би змогу збільшити кількість народжених на 3,3 %.

Попри виявлений позитивний ефект старіння материнства, з позиції посилення репродуктивної резильєнтності населення (тобто резильєнтності на макрорівні як здатності безперервно генерувати нові покоління) доцільніше, щоб внесок кожної фертильної групи жінок у сумарну народжуваність розподілявся рівномірно. Зосередження народжуваності у молодих дітородних групах жінок (як це було в Україні на початку 1990-х рр.) під час масштабних потрясінь, таких як епідемія чи війна, супроводжуваних значними втратами, спричинить не лише неможливість збереження попереднього рівня народжуваності, а й украй низьку кількість відкладених народжень (через загибель молодих людей і вичерпаність потенціалу для народжень у жінок середнього і старшого дітородного віку, адже за умов ранньої моделі народжуваності вони могли вже повністю реалізувати свої дітородні плани), що унеможливить компенсаційний ефект. Утім, висока концентрація народжень у жінок старших дітородних груп також не сприяє резильєнтності, оскільки ці жінки у молодості відкладали дітонародження на старший вік у силу певних життєвих планів, а потрясіння (війна, епідемія) перешкоджають реалізації народжень, але й подальше відкладання не вирішить проблему через суто біологічний фактор. Отож, наближення до вирівняності забезпечувало би певну репродуктивну резильєнтність. Для оцінки рівномірності внесків у сумарну народжуваність різних груп жінок фертильного віку може бути використаний індекс вирівняності Піелу¹.

Результати розрахунків (табл. 2) показують, що зміщення середнього віку матері при народженні дитини до старших груп в Україні після 1995 р. посилює репродуктивну резильєнтність. Не усі вікові групи, розглядувані як дітородні, є рівноцінними. Зокрема, позитивною і бажаною тенденцією

¹ Був використаний калькулятор на сайті Rain, R. Shannon Diversity Index Calculator. Available at: <https://www.omnicalculator.com/ecology/shannon-index>. Accessed: Mar 07, 2024. Чим ближче до 1, тим більша рівномірність.

є зменшення народжуваності у наймолодшій фертильній групі. Народження дитини у жінок у старшому репродуктивному віці також пов'язано з певними ризиками як для здоров'я матері, так й для здоров'я дитини. Зважаючи на це, додатково було обчислено індекс, не включаючи першу й останню п'ятирічні фертильні групи жінок.

З позицій репродуктивної резильєнтності структура внесків у сумарну народжуваність різних вікових груп жінок у Болгарії виглядає дещо кращою ніж в Ірландії, Іспанії, Франції завдяки доволі значному внеску жінок у віці 15—19 років, але не має переваг у випадку розрахунків індексу в межах 20—45 років.

Окрім впливу на кількість народжених, зміни у структурі внесків у сумарну народжуваність різних вікових груп жінок позначаються на віковій структурі всього населення. Якби в Україні структура внесків у 2021 р. була б ідентичною структурі 1995 р. (тобто значно молодшою), але показник сумарної народжуваності залишався б на рівні 2021 р., то лише за рахунок структурного фактору (народжуваності) у віковій структурі стабільного населення збільшилась би частка осіб у віці 65 років і старше. Підвищення внеску у сумарну народжуваність жінок середнього і старшого дітородного віку (при збереженні сумарної народжуваності на одному й тому ж рівні), і, відповідно, зростання середнього віку матері при народженні дитини сприяє певному омолодженню вікової структури всього населення. Якби в Україні зберігалися б параметри відтворення населення 2021 р., і лише внесок у сумарну народжуваність різних вікових груп жінок був таким же як в Ірландії, це би збільшило на 2 в.п. частку населення у віці до 65 років (табл. 3). Хоча такі структурні зміни можуть здаватися невеликими, але, ще раз підкреслимо, це вплив лише змін у структурі внесків різних груп жінок у сумарну народжуваність.

Старіння материнства в умовах, коли народжуваність є нижчою за рівень простого відтворення населення, загалом відіграє позитивну роль,

Таблиця 2. Індекс вирівняності внесків у сумарну народжуваність жінок різних вікових груп у межах дітородного віку від 15 до 49 років та від 20 до 45 років

П'ятирічні групи жінок у межах	Україна 1995	Україна 2001	Україна 2012	Україна 2017	Україна 2021	Ірландія 2021	Іспанія 2021	Франція 2021	Болгарія 2021
15—49	0,725	0,734	0,796	0,808	0,808	0,769	0,797	0,776	0,841
20—45	0,705	0,739	0,845	0,863	0,878	0,886	0,903	0,891	0,886

Джерело: розраховано за допомогою калькулятора Rain, R. Shannon Diversity Index Calculator. Available at: <https://www.omnicalculator.com/ecology/shannon-index>. Accessed: Mar 07, 2024.

сприяючи омолодженню структури населення. Чи є старіння материнства «механізмом», що сприяє наближенню до резильєнтності населення? Певною мірою — так, старіння материнства можна розглядати як адаптаційно-регулюючий механізм в умовах природного спаду, але важливим є не лише факт народження дитини, а й досягнення нею дітородного віку та її здатність дати життя своїм дітям, тобто забезпечення неперервності покоління, що, зрештою, й характеризує демографічну резильєнтність. На жаль, старший вік матері пов'язує із підвищеною ймовірністю виникнення різних ускладнень перебігу вагітності і пологів. В одному з досліджень ризиків пізнього материнства, проведеному на основі даних щодо одноплідних пологів, порівняли перебіг вагітності у жінок у віці 30—34, 35—39 та старше 40 років із жінками 20—29 років і виявили, що ризики негативних наслідків не залежать від черговості народження дитини і не зникають після поправки на вплив вищого соціально-економічного статусу [26]. А от серед переваг народження дитини в пізньому віці вказують на наявність більшого життєвого досвіду, кар'єрні успіхи, вирішеність житлових питань, фінансову стабільність тощо.

Безперечно, першочерговим завданням відновлення країни є підвищення рівня народжуваності, але в умовах постійної небезпеки для життя стимулювання народжуваності є неприйнятним, тому варто відшукувати інші «механізми», які принаймні наблизатимуть до резильєнтності населення.

Показники перехідного періоду, згадувані вище (див. рис. 1), описують особливості переходу системи з одного стабільного стану до іншого. Проте реальні системи рідко перебувають у стабільному стані. Вони постійно адаптуються під впливом коротко- і довгострокових шоків та, як правило, не повертаються до попереднього стану. Після збурення популяція набуває нової якості, навіть якщо відновлює свою кількість.

Таблиця 3. Зміни у структурі стабільного населення, спричинені зміною структури внесків у сумарну народжуваність різних вікових груп жінок, відсоткові пункти

Структура внесків у СКН відповідає структурі країн	0—19		20—64		65 і старше	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Україна, 1995	-1,68	-1,55	-0,53	-1,20	2,21	2,74
Ірландія, 2021	1,51	1,42	0,31	0,89	-1,82	-2,31
Франція, 2021	0,96	0,90	0,21	0,59	-1,17	-1,48
Нідерланди, 2021	1,21	1,13	0,26	0,73	-1,47	-1,86
Іспанія, 2021	1,48	1,39	0,30	0,88	-1,79	-2,26
Польща, 2021	0,61	0,56	0,14	0,38	-0,75	-0,94

Джерело: авторські розрахунки.

Набуття нової якості після періодів шоку підтверджується й прикладами з демографічної історії України. Так, після Голодомору чисельність населення УРСР відновилася вже до початку 1941 р. Компенсація відбулася за рахунок збільшення кількості народжень у другій половині 1930-х рр. і зростання сумарного показника народжуваності (понад 3 дитини у розрахунку на одну жінку) після заборони абортів у 1936 р. Однак, хоча загальна чисельність населення відновила зростання, його вікова структура була викривлена. Після Другої світової війни чисельність населення України повернулася до довоєнного рівня лише у 1957 р., але статеві-вікова структура була спотворена, й режим відтворення набув нової якості — перейшов до простого.

Такі порівняно короткострокові шоки відбувалися на тлі повільного та довготривалого періоду — демографічного переходу, який, у термінах К. Холлінга, є більш високим рівнем панархії. Якщо перехід від розширеного типу відтворення до звуженого в Україні тривав більше півстоліття, то коливання показників близько рівня простого відтворення, а згодом й нижче його, відбувалися протягом кількох десятиліть. Розмах цих коливань був меншим. Якщо спочатку скоротилась черговість народження, то на сучасному етапі відбувається перебудова структури народжуваності за віком матері. Отже, старіння материнства можна розглядати як один із елементів сучасного етапу адаптивного циклу.

Населення постійно адаптується через зміни дітородної активності та міграції, й, меншою мірою, смертності. Тому важко віднайти таку точку в часі, з якою доцільно порівнювати показники перехідного періоду, як це в умовному прикладі на рис. 1. Безперечними є лише періоди сильних зовнішніх шоків — Голодомор, Друга світова війна, пандемія *Covid-19* та сучасна російсько-українська війна. Економічна криза кінця XX ст. в СРСР, а згодом в Україні наростала поступово й не має чітко вираженого часового порогу.

Час скорочення вдвічі стабільного населення був найменшим у найсуворіший рік Голодомору — 1933 р. Цей показник становив 7,6 року. Реактивність і початкове ослаблення є симетричними один до одного (рис. 1). Якщо цей показник більше 1, то за 1 рік населення буде більшим за стабільний аналог, а якщо менше 1, то населення зменшиться порівняно зі своїм стабільним аналогом (у такому випадку показник називається початковим ослабленням). Як видно з табл. 4, в усі розглянуті роки реальне населення України мало перевагу над стабільним. Максимальне збільшення показує, наскільки може зрости реальне населення порівняно зі стабільним за будь-який час у майбутньому (рис. 1). Розрахунки свідчать, що вікова структура реального населення щоразу була сприятливішою ніж у стабільному населенні (табл. 4): це очікувано, адже вікова структура реального населення сформована раніше, за сприятливіших умов. Натомість

вікова структура стабільного населення вже сформована режимом відтворення за вкрай несприятливих або й катастрофічних умов кризових періодів. Верхня інерція показує, наскільки більшим буде реальне населення порівняно зі стабільним у віддаленому майбутньому. Цілком очевидно, що реальна вікова структура має перевагу над своїм стабільним еквівалентом (табл. 4). Максимальне ослаблення свідчить, що чисельність реального населення може набувати значень, менших за чисельність стабільного населення. Нижня інерція окреслює нижню межу, якої може досягнути населення у тривалій перспективі. Коефіцієнт згасання характеризує міру стабілізації коливань перехідного періоду. Більші значення свідчать про сильніше пом'якшення негативного впливу (табл. 4). Час збіжності показує, за скільки років вікова структура могла би стабілізуватись, якби режим відтворення перестав змінюватись у відповідний рік. Зрозуміло, що коли скорочення населення вдвічі відбувається за 7,6 року, як у 1933 р., період стабілізації в 136 років становить лише теоретичний інтерес (табл. 4).

Важливо порівняти показники резильєнтності під час пандемії *Covid-19* в Україні та в окремих інших країнах світу. Бразилія, Італія та США були обрані через високі показники смертності від *Covid-19* у цих країнах, а Польща — через територіальну близькість. Статистичні матеріали для цих країн та України взято з [21]. В усіх обраних країнах коефіцієнт істинного природного приросту був від'ємним. Отже, час зменшення населення вдвічі становив від 37,7 року в Україні до 91,1 в США (табл. 5). Єдиною країною, чисельність населення якої стала би меншою за стабільний аналог у найближчий рік, виявилася Італія. Цікаво, що співвідношення вікової структури населення та режиму відтворення в Бразилії та США в 2021 р. вияви-

Таблиця 4. Показники перехідного періоду населення України

Показник	Англомовний варіант	1933 р.	1941 р.	2014 р.	2021 р.
Час скорочення населення вдвічі, років	Half-life	7,6	37,8	65,2	37,7
Реактивність	Reactivity	1,01194	1,00771	1,00408	1,00440
Максимальне збільшення	Maximal amplification	1,42960	1,06939	1,02273	1,03994
Верхня інерція	Upper inertia	2,26679	1,64603	2,27839	2,69662
Максимальне ослаблення	Maximal attenuation	1	1	0,93847	0,97792
Нижня інерція	Lower inertia	0,00495	0,00415	0,00039	0,00045
Коефіцієнт згасання	Damping ratio	1,04502	1,05734	1,03266	1,03083
Час збіжності, років	Convergence time	136	92	154	163

Джерело: авторські розрахунки за даними з різних джерел.

лося таким, що показника максимального ослаблення не існує (табл. 5). Коефіцієнт згасання в Україні виявився не найменшим серед обраних країн (табл. 5). Найближчою до стабільної віковою структурою з цих країн характеризувалася Бразилія, тоді як найдовший період до стабілізації мала Італія (табл. 5).

У нашому дослідженні не враховані зрушення, спричинені міграційними процесами, по-перше, під час *Covid-19* їхня роль дещо зменшилась, по-друге, це вимагає окремого дослідження, що є завданням для майбутнього. Зауважимо, що показники перехідного періоду ґрунтуються на характеристиках відтворення населення з припущенням їхньої незмінності. Будь-які зміни реакції населення на потрясіння приведуть до інших результатів.

Висновки. Попри численні публікації, присвячені вивченню резильєнтності, розуміння демографічної резильєнтності, та однієї з її складових — репродуктивної резильєнтності, залишається обмеженим і фрагментарним. Особливо це стосується внутрішніх механізмів, притаманних безпосередньо системі відтворення населення, які здатні якщо не забезпечувати, то принаймні сприяти резильєнтності.

У населення накопичуються впливи різних потрясінь / шоків, які нашаровуються одне на одне. До повномасштабної агресії РФ проти України епідемія *Covid-19* була найпотужнішим шоком у новому тисячолітті, але не можна стверджувати, що виявлені характеристики демографічної резильєнтності населення в Україні пов'язані лише з пандемією. Сформована у сприятливіші періоди суспільного розвитку вікова структура реального населення має переваги перед структурою стабільного населення, що позитивно позначилося на основних характеристиках демографічної резильєнтності.

Таблиця 5. Показники перехідного періоду для окремих країн у 2021 р.

Показник	Бразилія	Італія	Польща	США	Україна
Час скорочення населення вдвічі, років	79,1	45,9	58,4	91,1	37,7
Реактивність / початкове ослаблення	1,00665	0,99610	1,00443	1,00382	1,00440
Максимальне збільшення	1,05386	1,00462	1,00938	1,05766	1,03994
Верхня інерція	2,12502	2,21491	2,19380	1,95795	2,69662
Максимальне ослаблення	—	0,97385	0,93422	—	0,97792
Нижня інерція	0,00010	0,00042	0,00002	0,00025	0,00045
Коефіцієнт згасання	1,04226	1,01596	1,02039	1,02479	1,03083
Час збіжності, років	53	226	203	118	163

Джерело: авторські розрахунки за даними [21].

Час скорочення населення вдвічі є однією з характеристик демографічної резильєнтності. Показник має певну перевагу перед іншими завдяки простоті обчислення та інтерпретації. Збільшення часу, за який населення скорочується вдвічі, є ознакою посилення резильєнтності. Швидкість скорочення чисельності реального населення у 2021 р. залишається нижчою за відповідний показник у еквівалентному стабільному населенні, але наближалась до нього.

В умовах наднизької народжуваності та режиму відтворення напередодні повномасштабного вторгнення РФ в Україну підвищення внесків жінок середнього і старшого дітородного віку у сумарну народжуваність сприяло збільшенню кількості народжених і певному омолодженню вікової структури всього населення. Тому значення і роль процесу старіння материнства у контексті демографічної резильєнтності потребують переосмислення, адже цей процес якраз і може бути одним із внутрішніх механізмів системи у періоди потрясінь, дія яких має тривалий характер, але не супроводжується стрімким підвищенням смертності.

Нові питання, які виникли, можуть бути з'ясовані у подальшому дослідженні демографічної резильєнтності. Зокрема, важливо з'ясувати, скільки деструктивних впливів, якої тривалості та масштабів може поглинути населення та як швидко, до якого рівня й за рахунок чого може відбуватися його відновлення? Потребує додаткового аналізу тенденція зближення часу скорочення вдвічі чисельності реального і стабільного населення. Повномасштабне вторгнення РФ проти України актуалізувало питання досліджень параметрів демографічної резильєнтності населення в Україні у роки війни високої інтенсивності та необхідність врахування міграційного чинника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Holling C.S. Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*. 1973. Vol. 4. P. 1—23. <https://doi.org/10.1146/annurev.es.04.110173.000245>
2. Walker B., Holling C.S., Carpenter S.R., Kinzig A. Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. *Ecology and Society*. 2004. Vol. 9. Iss. 2. Art. 5. P. 1—9. <https://doi.org/10.5751/ES-00650-090205>
3. Holling C.S. Engineering resilience versus ecological resilience / In P.C. Schulze (Ed.). *Engineering within ecological constraints*. Washington, DC: The National Academies Press. 1996. P. 31—43. <https://doi.org/10.17226/4919>
4. Dakos V., Kéfi S. Ecological resilience: what to measure and how. *Environmental Research Letters*. 2022. Vol. 17. No. 4. P. 1—22. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ac5767>
5. Holling C.S. Understanding the Complexity of Economic, Ecological, and Social Systems. *Ecosystems*. 2001. Vol. 4. Iss. 5. P. 390—405. <https://doi.org/10.1007/s10021-001-0101-5>
6. Pimm S., Lawton J. Number of trophic levels in ecological communities. *Nature*. 1977. Vol. 268. Iss. 5618. P. 329—331. <https://doi.org/10.1038/268329a0>
7. Dakos V., Bascompte J. Critical slowing down as early warning for the onset of collapse in mutualistic communities. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2014. Vol. 111. No. 49. P. 17546—17551. <https://doi.org/10.1073/pnas.1406326111>

8. Carpenter S.R., Cole J.J., Pace M.L., Batt R., Brock W.A., Cline T. et al. Early warnings of regime shifts: a whole-ecosystem experiment. *Science*. 2011. Vol. 332. No. 6033. P. 1079—1082. <https://doi.org/10.1126/science.1203672>
9. Quinlan A.E., Berbes-Blazquez M., Haider L.J., Peterson G.D. Measuring and assessing resilience: broadening understanding through multiple disciplinary perspectives. *Journal of Applied Ecology*. 2016. Vol. 53. Iss. 3. P. 677—687. <https://doi.org/10.1111/1365-2664.12550>
10. Пирожков С.І., Божок Є.В., Хамітов Н.В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник НАН України*. 2021. № 8. С. 74—82. <https://doi.org/10.15407/visn2021.08.074>
11. Colantoni A. et al. Demographic Resilience in Local Systems: An Empirical Approach with Census Data. *Systems*. 2020. Vol. 8. Iss. 3(34). P. 1—17. <https://doi.org/10.3390/systems8030034>
12. Cecchini M., Cividino S., Turco R., Salvati L. Population Age Structure, Complex Socio-Demographic Systems and Resilience Potential: A Spatio-Temporal, Evenness-Based Approach. *Sustainability*. 2019. Vol. 11. Iss. 7. P. 1—12. <https://doi.org/10.3390/su11072050>
13. Heckbert S., Costanza R., Parrott L. Achieving sustainable societies: lessons from modelling the ancient Maya. *Solutions*. 2014. Iss. 5. P. 55—64. URL: <https://www.researchgate.net/publication/277077643> (дата звернення: 06.09.2023).
14. Pimm S.L., Donohue I., Montoya J.M., Loreau M. Measuring resilience is essential to understand it. *Nature Sustainability*. 2019. Vol. 2. Iss. 10. P. 895—897. <https://doi.org/10.1038/s41893-019-0399-7>
15. Capdevila P., Stott I., Beger M., Salguero-Gómez R. Towards a Comparative Framework of Demographic Resilience. *Trends in Ecology & Evolution*. 2020. Vol. 35. No. 9. P. 776—786. <https://doi.org/10.1016/j.tree.2020.05.001>
16. Stott I., Townley S., Hodgson D. A framework for studying transient dynamics of population projection matrix models. *Ecology Letters*. 2011. Vol. 14. Iss. 9. P. 959—970. <https://doi.org/10.1111/j.1461-0248.2011.01659.x>
17. Neubert M.G., Caswell H. Alternatives to Resilience for Measuring the Responses of Ecological Systems to Perturbations. *Ecology*. 1997. Vol. 78. Iss. 3. P. 653—665. <https://doi.org/10.2307/2266047>
18. Keyfitz N., Caswell H. Applied mathematical demography. 3rd edition. Springer. 2005. 555 p. <https://doi.org/10.1007/b139042>
19. Caswell H., Neubert M.G. Reactivity and transient dynamics of discrete-time ecological systems. *Journal of Difference Equations and Applications*. 2005. Vol. 11. No. 4—5. P. 295—310. <https://doi.org/10.1080/10236190412331335382>
20. Stott I., Hodgson D., Townley S. popdemo: an R package for population demography using projection matrix analysis. *Methods in Ecology and Evolution*. 2012. Vol. 3. Iss. 5. P. 797—802. <https://doi.org/10.1111/j.2041-210X.2012.00222.x>
21. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2022). World Population Prospects 2022, Online Edition (дата звернення: 01.02.2024).
22. Статистичний збірник «Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя». URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publnasel_u.htm (дата звернення: 02.06.2023).
23. Пирожков С.І. Вибрані наукові праці: в 2-х т. Т. 1: Демографічний і трудовий потенціал. Київ, 2008. 943 с.
24. Аксьонова С. Ю. Взаємоз'язки середнього віку матері при народженні дитини і рівня народжуваності. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 2. С. 23—38. <https://doi.org/10.15407/dse2019.02.023>
25. Корчак-Чепурківський Ю.О. Розрахунок темпу зростання кількості і вікового складу тих, що живуть у стабілізованому населенні з постійним рівнем міграції (на прикладі м. Києва). *Демографічні дослідження*. Вип. 1. Київ, 1970. С. 24—41.

26. Kenny L.C., Lavender T., McNamee R., O'Neill S.M., Mills T., Khashan A.S. Advanced maternal age and adverse pregnancy outcome: evidence from a large contemporary cohort. *PLoS One*. 2013. Vol. 8(2):e56583. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0056583>

REFERENCES

1. Holling, C.S. (1973). Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1—23. <https://doi.org/10.1146/annurev.es.04.110173.000245>
2. Walker, B., Holling, C.S., Carpenter, S.R., & Kinzig, A. (2004). Resilience, adaptability and transformability in social–ecological systems. *Ecology and Society*, 9(2), 1—9. <https://doi.org/10.5751/ES-00650-090205>
3. Holling, C.S. (1996). Engineering resilience versus ecological resilience. In P.C. Schulze, editor. *Engineering within ecological constraints*. Washington, DC: The National Academies Press, 31—43. <https://doi.org/10.17226/4919>
4. Dakos, V., & Kéfi, S. (2022). Ecological resilience: what to measure and how. *Environmental Research Letters*, 17(4), 1—22. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ac5767>
5. Holling, C.S. (2001). Understanding the Complexity of Economic, Ecological, and Social Systems. *Ecosystems*, 4(5), 390—405. <https://doi.org/10.1007/s10021-001-0101-5>
6. Pimm, S., & Lawton, J. (1977). Number of trophic levels in ecological communities. *Nature*, 268(5618), 329—331. <https://doi.org/10.1038/268329a0>
7. Dakos, V., & Bascompte, J. (2014). Critical slowing down as early warning for the onset of collapse in mutualistic communities. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(49), 17546—17551. <https://doi.org/10.1073/pnas.1406326111>
8. Carpenter, S.R., Cole, J.J., Pace, M.L., Batt, R., & Brock, W.A. et al. (2011). Early warnings of regime shifts: a whole-ecosystem experiment. *Science*, 332(6033), 1079—1082. <https://doi.org/10.1126/science.1203672>
9. Quinlan, A.E., Berbes-Blazquez, M., Haider, L.J., & Peterson, G.D. (2016). Measuring and assessing resilience: broadening understanding through multiple disciplinary perspectives. *Journal of Applied Ecology*, 53(3), 677—687. <https://doi.org/10.1111/1365-2664.12550>
10. Pyrozkhov, S.I., Bozhok, Ye.V., & Khamitov, N.V. (2021). National Resilience of the Country: Strategy and Tactics of Anticipation of Hybrid Threats. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 8, 74—82. <https://doi.org/10.15407/vsn2021.08.074> [in Ukrainian]
11. Colantoni, A., Halbac-Cotoara-Zamfir, R., Halbac-Cotoara-Zamfir, C., Cudlin, P., Salvati, L., & Gimenez Morera, A. (2020). Demographic Resilience in Local Systems: An Empirical Approach with Census Data. *Systems*, 8(3), 1—17. <https://doi.org/10.3390/systems8030034>
12. Cecchini, M., Cividino, S., Turco, R., & Salvati, L. (2019). Population Age Structure, Complex Socio-Demographic Systems and Resilience Potential: A Spatio-Temporal, Evenness-Based Approach. *Sustainability*, 11(7), 1—12. <https://doi.org/10.3390/su11072050>
13. Heckbert, S., Costanza, R., & Parrott, L. (2014). Achieving sustainable societies: lessons from modelling the ancient Maya. *Solutions*, 5, 55—64. <https://www.researchgate.net/publication/277077643>
14. Pimm, S.L., Donohue, I., Montoya, J. M., & Loreau, M. (2019). Measuring resilience is essential to understand it. *Nature Sustainability*, 2(10), 895—897. <https://doi.org/10.1038/s41893-019-0399-7>
15. Capdevila, P., Stott, I., Beger, M., & Salguero-Gómez, R. (2020). Towards a Comparative Framework of Demographic Resilience. *Trends in Ecology & Evolution*, 35(9), 776—786. <https://doi.org/10.1016/j.tree.2020.05.001>

16. Stott, I., Townley, S., & Hodgson, D. (2011). A framework for studying transient dynamics of population projection matrix models. *Ecology Letters*, 14(9), 959—970. <https://doi.org/10.1111/j.1461-0248.2011.01659.x>
17. Neubert, M.G., & Caswell, H. (1997). Alternatives to Resilience for Measuring the Responses of Ecological Systems to Perturbations. *Ecology*, 78(3), 653—665. <https://doi.org/10.2307/2266047>
18. Keyfitz, N., & Caswell, H. (2005). Applied mathematical demography. 3rd edition. Springer. <https://doi.org/10.1007/b139042>
19. Caswell, H., & Neubert, M.G. (2005). Reactivity and transient dynamics of discrete-time ecological systems. *Journal of Difference Equations and Applications*, 11(4—5), 295—310. <https://doi.org/10.1080/10236190412331335382>
20. Stott, I., Hodgson, D., & Townley, S. (2012). popdemo: an R package for population demography using projection matrix analysis. *Methods in Ecology and Evolution*, 3(5), 797—802. <https://doi.org/10.1111/j.2041-210X.2012.00222.x>
21. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2022). World Population Prospects 2022, Online Edition.
22. Statistical handbook «Fertility tables and life tables» https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publnasel_u.htm [in Ukrainian].
23. PyrozHKov, S.I. (2008). Selected scientific essays in 2 vols. Vol. 1: Demographic and labour potential. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Aksyonova, S.Yu. (2019). The Relation of The Mean Age of Women at Childbearing and Fertility Rate. *Demography and Social Economy*, 36(2), 23—38. <https://doi.org/10.15407/dse2019.02.023> [in Ukrainian].
25. Korchak-Chepurkivskiy, Y.O. (1970). Calculation of the growth rate of the number and age composition of those living in a stabilised population with a constant level of migration. (on the example of Kyiv). *Demographic studies*, 1, 24—41 [in Ukrainian].
26. Kenny, L.C., Lavender, T., McNamee, R., O'Neill, S.M., Mills, T., & Khashan, A.S. (2013). Advanced Maternal Age and Adverse Pregnancy Outcome: Evidence from a Large Contemporary Cohort. *PLoS One*, 8(2):e56583. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0056583>

Стаття надійшла до редакції 18.03.2024

Svitlana Aksyonova, PhD (Economics), Leading scientific worker
Institute for Demography and Quality of Life of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenka Blvd., 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-0516-9078
Scopus ID: 57190218275

Pavlo Shevchuk, PhD (Economics), Leading Researcher
Institute for Demography and Quality of Life of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenka Blvd., 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1158-4438
Scopus ID: 56845578800

CHARACTERISTICS OF DEMOGRAPHIC RESILIENCE OF THE POPULATION IN UKRAINE DURING THE PANDEMIC OF COVID-19

The full-scale military invasion of Ukraine by the Russian Federation came at a time when our country had been weakened by a series of shocks in a relatively short historical period. Shocks such as a prolonged pandemic and war can disrupt and, in some cases, halt de-

mographic development. In this context, the study of demographic resilience on the eve of a full-scale war, which became a new powerful shock for Ukraine, is relevant and necessary. The complexity of this issue does not allow us to provide all the answers in one article. The purpose of our paper is to determine the main parameters of the demographic resilience of the population of Ukraine in the Covid-19 period and to compare them with the characteristics of resilience in other periods of the greatest shocks experienced by our country, as well as with the indicators of other countries. In our study the main indicators of transient dynamics (convergence time, reactivity, population inertia, damping ratio) were calculated for the first time for the population of Ukraine. The influence of the contribution of different age groups of women to total fertility on the age structure of the population (with the same total fertility rate) was also determined for the first time. The calculations were based on the stable population model, the Leslie matrix, fertility tables, and life tables. The resilience indicators were calculated using the popdemo package. Methods of comparison, generalisation, and analogy were also used. Among the characteristics of demographic resilience, the half-life indicator stands out for its simplicity of calculation and interpretation. In Ukraine, the halving time for the population is decreasing, but it is still higher for the real population than for its stable equivalent. The age structure of the real population, formed under more favourable conditions, mitigates the negative consequences of shock periods, but the long-term preservation of the current regime of mortality and fertility will inevitably worsen the characteristics of the population. In Ukraine, advanced motherhood is an element of the adaptive cycle and requires a rethinking of its meaning and role, as it can be one of the internal mechanisms aimed at the resilience of the system in shock periods. In the conditions of the lowest-low fertility and mortality regime in Ukraine in 2021, advanced maternal age contributed to some increase in the number of births and a certain rejuvenation of the age structure of the population.

Keywords: demographic resilience, transient dynamics, damping ratio, fertility, advanced motherhood, population reproduction, Covid-19.

Cite: Sidenko, Svitlana (2024). Suchasni tendentsii rozvytku liudskoho kapitalu v hlobalnomu sere-dovyshchi [Current Trends of Human Capital Development in the Global Environment]. *Demogra-fii ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (56), 25-43. <https://doi.org/10.15407/dse2024.02.025>

<https://doi.org/10.15407/dse2024.02.025>

УДК 339.9 + 37.06

JEL Classification: F60, F63, O15

СВІТЛАНА СІДЕНКО, д-р. екон. наук, проф., гол. наук. співроб.

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: sv_sidenko@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1405-4937

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В ГЛОБАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Сучасний світовий розвиток відбувається під впливом процесів глобалізації на світо-ву економіку, міжнародні відносини, людський розвиток. Звідси актуальність дос-лідження змін у людському розвитку в умовах взаємопов'язаності і взаємозалежності світу. Мета статті — визначення впливу глобальних процесів на людський розвиток, що віддзеркалює глобальний індекс людського розвитку (ІЛР). Новизною є встановлен-ня тенденцій розвитку людського капіталу в глобальному середовищі під впливом про-цесів транснаціоналізації, посилення міжнародної міграції, зростання глобальних міст. Для дослідження застосовані методи системного аналізу, наукових узагальнень і порівнянь, економіко-статистичного аналізу. Встановлено, що багатонаціональні ком-панії, які набули розвитку в процесі глобалізації, сприяли створенню у світі мільйонів робочих місць, стимулювали попит на висококваліфікованих фахівців та швидке зрос-тання всіх видів освіти, сприяли впровадженню у зарубіжних філіях нових форм ор-ганізації виробництва та управління, культури виробництва, менеджменту. Це зумо-вило підвищення доходів працюючих, зростання попиту на споживчі товари, що сти-мулювало суттєве розширення асортименту товарів і послуг, ріст національного виробництва, внутрішнього ринку та підвищення рівня життя населення і зростання ІЛР приймаючих країн. Важливими є глобальні демографічні тенденції: помітне, але не-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкри-того доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2024. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

рівномірне за країнами і регіонами зростання чисельності населення Землі, ріст відсотка людей похилого віку, особливо в розвинених країнах світу, а ще — збільшення міжнародної міграції внаслідок лібералізації міжнародних відносин, розвитку комунікацій, доступу до кращої освіти, зростання добробуту та можливістю здобувати освіту і самореалізуватися за кордоном. Кількість міжнародних мігрантів зростає швидше ніж населення світу, і в перспективі ця тенденція збережеться. Значний вплив на людський розвиток має урбанізація і ріст глобальних міст, де наявні високі показники зайнятості, висококваліфікованої праці, професійного і культурного рівня працюючих, а також доходів. Такі міста є осередками креативного та інтелектуального капіталу. Встановлено, що інвестиції в освіту, добробут, охорону здоров'я в багатьох країнах світу позитивно вплинули на довгострокове (упродовж 30 років) зростання Індексу людського розвитку, а також і глобального ІЛР, яке переривалося лише поширенням з 2020 р. пандемії Covid-19. Водночас зміни ІЛР відбуваються по-різному в різних групах країн, причому провідні позиції незмінно посідають країни ОЕСР. Дослідження доповнює наукові уявлення новими якісними знаннями про людський капітал, тенденції його розвитку в нових умовах глобалізації, що посилює традиційні погляди та збагачує альтернативні підходи до формування концепцій людського капіталу.

Ключові слова: людський розвиток, Індекс людського розвитку, транснаціоналізація, міжнародна міграція, глобальні міста, глобальне управління.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Актуальність дослідження полягає в аналізі змін у людському розвитку, що відбуваються під впливом процесів глобалізації, зокрема, зростанням взаємопов'язаності і взаємозалежності світу, процесів транснаціоналізації, міжнародної міграції та ін. Це необхідно для визначення основних напрямів розвитку людського капіталу в нових умовах та вироблення дієвої соціальної політики на національному і міжнародному рівні.

Метою статті є аналіз впливу глобальних процесів на людський розвиток, що віддзеркалює глобальний ІЛР з метою поглиблення дослідження людського капіталу в умовах глобальних науково-технологічних, економічних і соціальних трансформацій та обґрунтування стратегічних напрямів його розвитку у відновленні економіки України.

Новизною статті є те, що в ній вперше встановлені тенденції розвитку людського капіталу в глобальному середовищі під впливом процесів транснаціоналізації, демографічних змін, посилення міжнародної міграції, зростання глобальних міст. Показані тенденції ІЛР в Україні та визначена пріоритетність розвитку людського капіталу в умовах післявоєнної відбудови економіки та реалізації інноваційної моделі розвитку. Це необхідно для вироблення комплексної стратегічно орієнтованої політики, в основі якої має бути інноваційно налаштована людина, людський капітал через вкладання значних ресурсів в освіту, підвищення кваліфікації та підвищення добробуту, забезпечення розвитку інтелектуального і креативного капіталів, які створюють потенціал продукування нових знань та оригінальних ідей для забезпечення інноваційного розвитку і конкурентоспроможності країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку людського капіталу досліджують багато фахівців міжнародних організацій, зокрема, Програма розвитку ООН, Міжнародна організація праці, а також зарубіжні і вітчизняні вчені. Серед українських учених, чиї роботи відомі ґрунтовним аналізом розвитку людського капіталу в сучасних умовах, можна назвати Е. Лібанову (E. Libanova), Т. Заяць (T. Zaiats), А. Колота (A. Kolot), І. Каленюк (I. Kalenuk), Н. Кузнецову (N. Kuznetsova), Л. Цимбал (L. Tsymbal) та ін. В працях аналізуються різні аспекти людського розвитку в глобальному середовищі.

У науковому доробку фахівців Інституту демографії та проблем якості життя НАН України, представлених колективними монографіями за участю Е. Лібанової (E. Libanova), О. Макарової (O. Makarova), Л. Лісогор (L. Lisogor), В. Новікова (V. Novikov) [1], викладено результати дослідження сфери зайнятості та ринку праці в умовах інноваційного розвитку, сучасних трансформаційних змін на різних рівнях управління економічною системою в сучасних умовах.

Актуальній проблемі демографічного відновлення в Україні присвячена стаття Е. Лібанової «Ukraine's Plans for Demographic Recovery». В ній розглянуті демографічні проблеми, актуальні для багатьох країн світу, водночас найбільш гострими вони є для України. В умовах значних людських втрат унаслідок війни, вимушеної міграції мільйонів громадян, низької народжуваності необхідно виробити шляхи демографічного відновлення, що забезпечить відбудову економіки та подальший розвиток країни на основі інноваційної моделі [2].

У наукових дослідженнях Т. Заяць (T. Zaiats) розглянуто проблеми формування й утвердження цінностей інноваційного розвитку в умовах НТР, як нових можливостей розвитку для держави та бізнесу. Автор дає оцінку суспільного сприйняття цінностей інноваційного розвитку країни, виявлення бар'єрів, що стримують процес інноватизації в країні, та визначення напрямів їх мінімізації у перспективі [3].

Фахівці Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана І. Каленюк (I. Kalenuk), Л. Цимбал (L. Tsymbal) та ін. спільно із зарубіжними колегами (R. Djakon та ін.) підготували монографію «Intellectual Challenges to Economic Globalism», в якій досліджені проблеми людського розвитку в умовах НТР, зокрема цифровізації, формування людського капіталу в системі освіти і професійної підготовки; показана інтелектуалізація економіки та інтелектуальне лідерство в умовах становлення інформаційного суспільства; розглянуті соціоекономіка та управління персоналом та ін. [4].

Питанням формування креативного капіталу в сучасних умовах присвячені праці Н. Кузнецової (N. Kuznetsova) та І. Каленюк (I. Kalenuk). Зокрема, в статті «Креативна економіка у світовому інноваційному процесі»

визначено сутність креативних інновацій та масштабність впливу креативної економіки на інноваційну динаміку на мікро-, мезо- та макрорівнях. Також визначено особливості формування креативного людського капіталу в умовах креативної економіки та обґрунтовано роль освітнього фактора в цьому процесі [5].

Слід також відмітити монографію А. Колота (A. Kolot) та О. Герасименко (O. Gerasimenko) «Праця XXI: філософія змін, виклики, вектори розвитку» [6]. В дослідженні висвітлені нові грані економіки, праці та зайнятості за сучасної, цифрової доби. Розкрито авторське бачення моделі праці й зайнятості, адекватної умовам першої половини XXI ст. та аргументовано необхідність сприяти опануванню людиною сучасної філософії соціально-трудового розвитку, формуванню нового мислення, економічної та соціальної культури як основних передумов трансформації викликів і небезпек у можливості стійкого розвитку та підвищення рівня соціальної якості.

Водночас зміни, що відбуваються у світовому розвитку, зумовлені розвитком процесу глобалізації, цифровізації, загостренням старих та появою нових загроз і викликів, зумовлюють актуальність подальшого аналізування цих проблем. Саме дослідженню нових тенденцій людського розвитку у глобальному середовищі присвячена дана стаття.

Методи дослідження: застосовані методи системного аналізу, наукових узагальнень і порівнянь, економіко-статистичного аналізу.

Виклад основного матеріалу. З другої половини XX ст. в розвитку сучасної цивілізації відбуваються глобальні процеси, які за своїми можливостями і значенням є безпрецедентними в розвитку людського суспільства. Сучасний світовий розвиток характеризується якісно новими рівнями інтегрованості, цілісності та взаємозалежності світу, в єдиному просторі якого безперешкодно переміщуються товари, послуги, інформація, капітал, поширюються ідеї та знання, а також переміщуються їх носії. Ці процеси впливають на розвиток світового господарства, міжнародні економічні відносини та економіку всіх країн світу. Водночас відбуваються значні зміни, викликані розвитком інформаційного суспільства, що базується на нових технологіях, комунікаціях та інноваціях, та встановили інформаціоналізм як нову технологічну парадигму. Саме розширення знань в усіх галузях науки, діджиталізація та мультиконцептуальність світового порядку визначають розвиток сучасної світової економіки і міжнародних відносин. Та найбільш суттєвий вплив ці процеси мають на соціальний розвиток та людський капітал.

Відкриття ринків для міжнародної торгівлі, дерегуляція і зростаюча гнучкість міжнародних ринків в умовах глобалізації стимулювали економічне зростання та експорт товарів і послуг у країнах світу. Стимульований експортом ріст був центральним пунктом промислової політики багатьох країн, що сприяло зростанню доходів, суттєвому розширенню асортимен-

ту доступних споживчих товарів і послуг і загалом підвищенню рівня життя населення. Такі процеси суттєво покращили життя мільйонів людей, причому, найбідніші країни, з врахуванням їх більш низького вихідного рівня, росли швидше. Це допомогло багатьом країнам здійснити набагато більш швидке економічне зростання, ніж це могло бути в іншому випадку.

Значний вплив на розвиток економіки країн та й усього світового господарства і людський розвиток мають процеси *транснаціоналізації*, пов'язані зі зростаючою роллю багатонаціональних компаній, що є рушіями світової економіки та інтегральною складовою сучасної системи міжнародних економічних відносин. Як агенти глобалізації вони об'єднують виробничі, торговельні, інвестиційні, інноваційні та фінансові компанії та домінують практично у всіх сферах економічних відносин. Їх кількість стрімко нарощується — за останні 30 років вона збільшилась у світі у 12 разів і щороку зростає [7].

Системоутворююча роль багатонаціональних компаній в процесі глобалізації зумовлена низкою чинників, зокрема, вони контролюють майже половину світового промислового виробництва та дві третини міжнародної торгівлі, а також 4/5 патентів і ліцензій на впровадження нових технологій; прибутки від продажу їх продукції часто перевищують бюджети навіть розвинених країн світу.

Сучасні багатонаціональні компанії (БНК) відіграють важливу роль у розвитку національних економік багатьох країн світу, оскільки забезпечують притік іноземних інвестицій, технологій, менеджменту, створюють велику кількість нових робочих місць. Особливо важливе значення має розміщення науково-дослідницьких підрозділів БНК за межами країн базування. Найбільш інноваційними багатонаціональними корпораціями світу за версією *Boston Consulting Group (BCG) 2023 р. є: Apple, Tesla, Amazon, Alphabet, Microsoft, Moderna* (усі — США), *Samsung* (Республіка Корея) [2]. Такі компанії мають витрати на *R&D* більші ніж бюджети деяких країн. Розміщення *науково-дослідницьких підрозділів* за межами країн базування, зокрема в країнах, що розвиваються, шляхом перенесення західними компаніями своїх інноваційних програм у зарубіжні філії сприяє, з одного боку, використанню потенціалу приймаючих країн, а з іншого — поширенню технологій в країни і регіони світу.

Найбільші вигоди від цього мають країни, що обрали інноваційну модель розвитку, шляхом залучення в економіку БНК, що сприяє інноваційному розвитку, забезпеченню міжнародної конкурентоспроможності приймаючих країн та відіграє помітну роль у процесах їх соціально-економічного розвитку. Водночас змінюється характер проектів БНК — відбувається перехід від проектів з метою розробки модифікованих продуктів до проектів, спрямованих на виробництво нових продуктів, призначених для споживачів приймаючих країн. Таким чином відбувається просування

техніки і технології Заходу в нові соціокультурні регіони, що створює основу для розвитку інновацій, модернізації, пов'язаної з пристосуванням форм масового виробництва до місцевої специфіки.

Важливо, що багатонаціональні компанії сприяли *створенню у світі мільйонів робочих місць*, оскільки відкриття філій пов'язане із залученням фахівців різних спеціальностей. Якщо раніше зарубіжні компанії розміщували свої підприємства з врахуванням джерел дешевої сировини і дешевої робочої сили, то зараз серед переваг розміщення вони враховують якість трудових ресурсів, наявність кваліфікованої робочої сили і менеджменту. Динамічне зростання, засноване на розвитку наукових досліджень і розробок, наукоємних галузей ставить нові вимоги до національного людського ресурсу як головної рушійної сили розширеного відтворення національного, соціального, інноваційного і креативного капіталу, що необхідно при розміщенні високотехнологічних та інноваційних виробництв та дослідницьких підрозділів. Це зумовило попит на *висококваліфікованих фахівців та швидке зростання всіх видів освіти* за умов широкого доступу населення до вищої технічної освіти у приймаючих країнах.

Основними механізмами розвитку національного людського ресурсу стали диверсифіковані механізми державного стимулювання підвищення освітнього і кваліфікаційного рівнів робочої сили та активне використання інструментів інтернаціоналізації її включення у світові мережі транснаціонального виробництва, сформовані на базі західних БНК. Особливу цінність має не лише освіченість громадян, а й розвиток інтелектуальних здібностей. Дослідження показали глибокі зрушення в соціально-економічному розвитку в рамках інноваційної економіки, що супроводжуються заміщенням фізичної праці розумовою та зростанням ролі інтелекту. Основною продуктивною силою в суспільстві поступово стають не основні фонди і навіть не управлінський ресурс, а людський капітал і все частіше — критична кількість творчих особистостей в організації — креативний капітал.

Багатонаціональні компанії сприяли впровадженню у зарубіжних філіях *нових форм організації виробництва і управління, культури виробництва, менеджменту*, що поширюються і на інші підприємства в приймаючій країні.

Зростання зайнятості і підвищення доходів працівників сприяли *зростанню попиту* на доступні споживчі товари, стимулювало суттєве розширення асортименту товарів і послуг, зрештою, ріст національного виробництва, внутрішнього ринку та підвищення рівня життя населення приймаючих країн. За мірою підвищення рівня кваліфікації працівників і росту доходів спостерігається *зменшення рівня бідності та нерівності* в цих країнах.

Важливою тенденцією сучасного розвитку БНК є реалізація концепції *корпоративної соціальної відповідальності*, що набула поширення за

останні півстоліття та стала невід'ємною складовою сучасного менеджменту будь-якої компанії. Як правило, бізнес спрямовує всі свої зусилля на отримання максимального прибутку, а інтереси суспільства і споживачів грають другорядну роль. Сучасні корпорації поряд із забезпеченням прибутку забезпечують соціальний розвиток, необхідний для ефективного функціонування бізнесу, адже людина є носієм кваліфікації, ідей, менеджменту. Концепція соціальної відповідальності включає економічну, правову, екологічну, етичну та філантропічну відповідальність корпорації і поширюється не лише на працівників компанії, а також на місце її розташування.

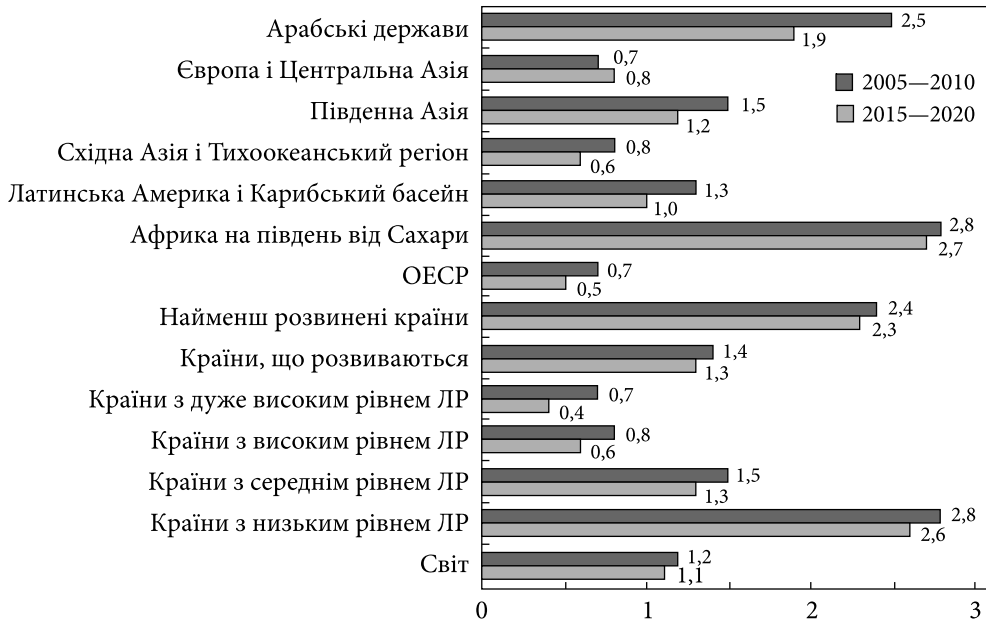
Світовий досвід свідчить, що головними перевагами реалізації корпоративної соціальної відповідальності бізнесу є ріст рівня якості життя населення, соціально-економічний розвиток країни, мінімізація негативного впливу від діяльності підприємства, вирішення соціальних і екологічних проблем як на місцевому, так і на глобальному рівні. До того ж, підвищується прогнозованість, стабільність і стійкість середовища, де функціонує соціально відповідальний бізнес. На практиці соціальна відповідальність організації означає відповідальність за вплив її рішень і діяльності на суспільство і довкілля через прозору і етичну поведінку, які сприяють стійкому розвитку, включаючи здоров'я і добробут суспільства, враховуючи очікування заінтересованих сторін, відповідає прийнятому законодавству і погоджена з міжнародними нормами поведінки.

Варто зазначити, що в Україні є низка зарубіжних і вітчизняних компаній, в яких у рамках корпоративної соціальної відповідальності діють освітні програми адаптації нових співробітників і розвитку стажерів, покращення навичок за допомогою програм навчання і розвитку, покращення психологічного здоров'я, здійснюються заходи екологічної відповідальності, заходи боротьби з Covid-19 та його наслідками, благодійні проекти, спрямовані на всебічну допомогу та підтримку дитячих лікувальних закладів, дитячих будинків, дитячих реабілітаційних центрів, пенсіонерів, вимушених переселенців, багатодітних сімей та ін.

Отже, в умовах глобалізації вихід людської діяльності за національні межі і створення транснаціональних форм її організації веде до кардинальних змін умов буття індивідів, соціальних груп і громад, народів і держав.

Серед основних тенденцій розвитку глобалізації слід виокремити такі демографічні тенденції:

По-перше, помітне зростання чисельності населення Землі. Так, якщо у 1800 р. вона становила 952 млн осіб, у 1900 р. — 1,6 млрд, у 1950 р. — 2,3 млрд, у 2000 р. — 6 млрд, то далі спостерігається помітне зростання: у 2011 р. — 7 млрд та у 2022 р. — 8,4 млрд осіб. Це стало наслідком не лише зростання показників народжуваності у країнах світу, але й подолання багатьох хвороб і збільшення тривалості життя завдяки здобуткам у медицині та зростанню добробуту населення.

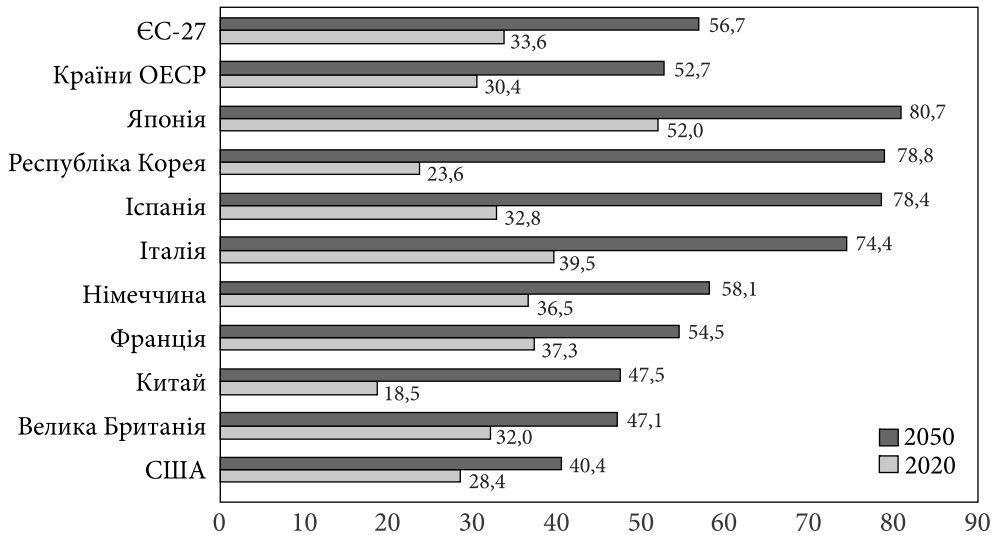
Рис. 1. Середньорічні темпи приросту населення у 2005—2010 та 2015—2020 рр., %
 Джерело: URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/2018humandevlopmentstatisticalupdaterupdf.pdf>

Другою тенденцією є те, що населення Землі зростає вкрай *нерівномірно* (рис. 1). Найбільший приріст за період 2005—2020 рр. у регіональному розрізі мають арабські держави та країни Африки на південь від Сахари. В соціально-економічному контексті найбільший приріст мають найменш розвинені країни та країни з низьким рівнем розвитку людського потенціалу.

Водночас країни ОЕСР мають приріст населення нижчий світового — на рівні 0,7—0,5, тобто не відбувається навіть простого відтворення населення [9]. В країнах Європейського Союзу також не відбувається простого відтворення населення. Демографічний ресурс і його структура (за віком, статтю, рівнем освіти і кваліфікації) мають визначальне значення для ринку праці, економічного розвитку і конкурентоспроможності країни. Важливого значення набуває стан інтелектуального капіталу, що забезпечує технологічний розвиток в умовах становлення інформаційного суспільства. Стан соціального капіталу сприяє або не сприяє досягненню суспільних цілей.

Як відомо, демографічна ситуація в країні суттєво визначена історичним розвитком, рівнем економічного і соціального розвитку, національно-культурними особливостями, панівними в суспільстві цінностями. Так, панування в західних суспільствах споживацької моделі і порівняне

Рис. 2. Демографічне співвідношення кількості осіб похилого та працездатного віку у 2020 та 2050 рр.

Джерело: OECD (2021). Pensions at Glance 2021: OECD and G20 Indicators. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/ca401ebd-en>, p.73; *показник демографічного співвідношення осіб похилого та працездатного віку визначається як кількість осіб у віці 65 років і старше на 100 осіб у віці від 20 до 64 років.

знецінення такого інституту як сім'я, гендерні чинники (залучення жінки в суспільне життя і у виробництво), ціннісні (ріст добробуту і посилення турботи про власний добробут), зміни в етиці зумовили відповідні демографічні тенденції в розвинених країнах світу.

Натомість зростання населення в бідних регіонах світу породжує низку проблем — проблеми бідності, охорони здоров'я, продовольства, забезпечення питною водою, доступу до освіти, збереження довкілля, тобто гострі проблеми людського розвитку. Ці проблеми часто неможливо вирішити на національному рівні — натомість їх слід вирішувати на рівні глобальному.

Демографічні тенденції показують, що найбільш розвинені країни світу відрізняються низькою народжуваністю і мають близький до нульового ріст населення, водночас зростає відсоток людей похилого віку [10] (рис. 2). За прогнозами ООН, у першій половині XXI ст. загальною тенденцією для більшості країн світу буде збільшення частки осіб похилого віку і скорочення народжуваності. Так, якщо в 1950 р. частка населення похилого віку становила 8 % загальної чисельності світового населення, то в 2007 р. — вже 11 %, а до 2050 р. досягне 22 %, що породжує проблеми ринку праці, міжнародної міграції робочої сили та ін. Отже, демографічний розвиток спричиняє проблеми, які необхідно вирішувати на національному рівні.

Важливою тенденцією сучасної глобалізації є зростання міжнародної міграції внаслідок лібералізації міжнародних відносин, розвитку комунікацій, доступу до кращої освіти, зростання добробуту та можливістю здобувати освіту і самореалізуватися за кордоном та ін. Важливий показник міжнародної міграції — щорічний її ріст (табл. 1). Станом на 2020 р. у світі зафіксовано 281 млн міжнародних мігрантів, що складає 3,6 % населення світу, порівняно з 153 млн у 1990 р. [9]. Зараз кількість міжнародних мігрантів зростає швидше ніж населення світу, а частка міжнародних мігрантів у загальній чисельності населення світу збільшилась з 2,8 % у 2000 р. до 3,2 у 2010 р. і до 3,6 % у 2020 р. Слід, однак, зазначити, що пандемія *Covid-19* значно порушила всі форми мобільності людей, включаючи міжнародну міграцію. А збройна агресія Росії проти України додала до потоку мігрантів 8—10 млн осіб. Палестино-ізраїльський конфлікт спричинив значні людські втрати та нову хвилю вимушеної міграції, тому зараз відмічаються найвищі показники міжнародної міграції з часів Другої світової війни.

Міграція загалом має позитивні наслідки, оскільки дає можливість людям врятуватись із зон воєнних конфліктів і стихійних лих, покращити свій добробут, отримати бажану освіту, самореалізуватися та ін. Міграція для приймаючих країн дає змогу поліпшити ринки праці, особливо за рахунок кваліфікованої праці та наукову сферу за рахунок інтелектуалів, що впливає на економічний ріст. Водночас існує проблема інтеграції мігрантів у суспільство, зростає навантаження на соціальні програми і систему соціального захисту приймаючих країн.

Таблиця 1. Кількість міжнародних мігрантів у 1970—2020 рр.

Рік	Кількість міжнародних мігрантів	Мігранти як % населення світу
1970	84 460 125	2,3
1975	90 368 010	2,2
1980	101 983 149	2,3
1985	113 206 691	2,3
1990	152 986 157	2,9
1995	161 289 976	2,8
2000	173 230 585	2,8
2005	191 446 828	2,9
2010	220 983 187	3,2
2015	247 958 644	3,4
2020	280 598 105	3,6

Джерело: United Nations. Sustainable Development Goals. URL: <https://www.un.org/en/academic-impact/page/sustainable-development-goals>

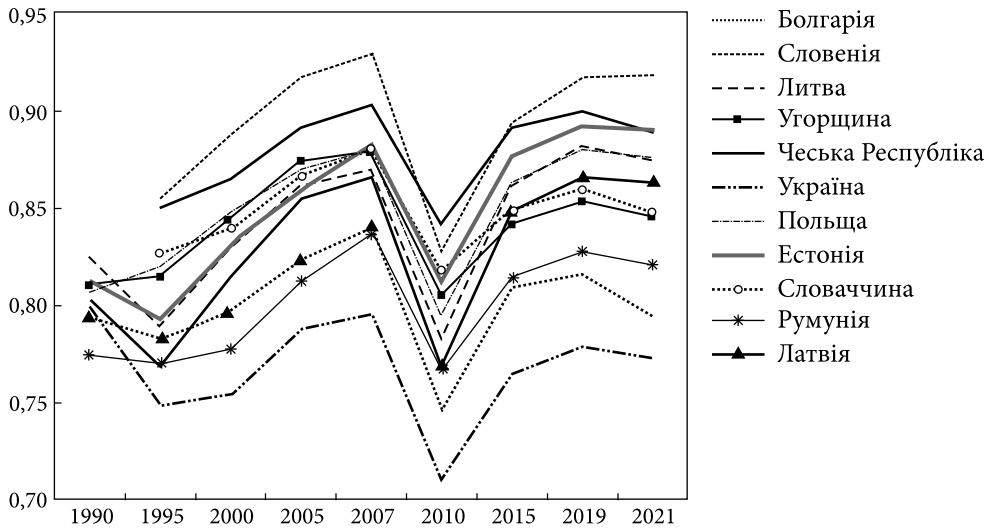
Для країн еміграції міграція, особливо «відтік мізків» та працездатних, молоді має негативні наслідки: послаблюється науково-технічний потенціал, що крім уповільнення наукового і, як наслідок, усього соціально-економічного зростання і складності підготовки молодих учених і фахівців, створює додаткові перешкоди для інтеграції в світове науково-технічне співтовариство; залишаються невідшкодованими витрати держави на навчання і підвищення кваліфікації емігрантів; значна упущена вигода, що дорівнює внеску, який очікується від емігрантів в економіку, науку і соціальний розвиток країни за умови їх відмови від від'їзду за кордон.

До цього слід додати, що міжнародна міграція невідворотно супроводжується зіткненням і дифузією різних культур і поширенням релігійних і національних традицій, які мають вплив на країни-реципієнти, що необхідно враховувати під час розробки міграційної політики країн та міграційних процесів на міжнародному рівні, оскільки тенденція її росту збережеться і в XXI ст.

В умовах розвитку глобалізації значний вплив на людський розвиток має урбанізація і ріст *глобальних міст*. Міста завжди були осередком ремесла, торгівлі, а пізніше — освіти, науки, культури. У сучасних умовах глобальні міста стають локомотивами глобальної економіки та є ключовими елементами глобальної системи потоків інформації, інновацій, капіталу, людей, товарів і символів. Особливості сучасних глобальних міст — високотехнологічні інновації, висока концентрація фінансових послуг, розвинута інтелектуальна інфраструктура. Саме у світових містах є можливість поєднати переваги розміщення фінансового капіталу, матеріального багатства, розвиток інтелектуального і культурного капіталу. Тому часто глобальні міста є міжнародними фінансовими центрами, де зосереджується велика кількість банків, бірж, офісів. У 2023 р. провідними глобальними містами за *Global Cities Index* визнані Лондон, Нью-Йорк, Париж, Лос-Анджелес, Сідней, Сінгапур, Токіо, Дубай та ін. [12].

Глобальні міста є не лише міським осередком з укладом та архітектурою, але й становлять особливе соціально-культурне середовище, зосередження кваліфікованих, креативних професіоналів та справляють важливий вплив на людський, культурний, креативний капітал. Там присутні висока ступінь зайнятості, висока частка висококваліфікованої праці, високий рівень професійного і культурного рівня працюючих. Багато працівників зайнято в супутніх сферах, зокрема, висококваліфікованих та високооплачуваних менеджерів, трейдерів і брокерів, юристів, консультантів, аудиторів та ін. У таких містах високі доходи працюючих, що стимулює розвиток пов'язаних галузей — житлового будівництва та інфраструктури, готельного господарства, закладів харчування, торгівлі, відпочинку, освіти, культури, побутового обслуговування, транспортної інфраструктури, ділового туризму, що забезпечує податкові надходження до бюджету міста, зростання зайнятості, підвищує його імідж і привабливість. Водночас великі міста потребують значних ресурсів для забезпечення їх життєдіяльності, загострюються проблеми утилізації відходів, чистого повітря, життєвого простору, а життя в мегаполісах впливає на психічне і фізичне здоров'я їхніх мешканців.

У XXI ст. помітним став прогрес у підвищенні рівня життя населення, коли для безпрецедентної кількості людей у світі вдалося подолати голод, хвороби та злидні. Водночас соціальний розвиток, підкріплений економічним зростанням, посилює мотивації до підвищення продуктивності

Рис. 3. Динаміка Індексу людського розвитку ПРООН у країнах Центрально-Східної Європи та в Україні

Джерело: UNDP. Human Development Report 2021—2022: Uncertain Times, Unsettled Lives: Shaping our Future in a Transforming World. New York, 2022. P. 277—280 (Table 2 Human Development Trends, 1990—2021).

праці та творчого розвитку. Задоволеність рівнем життя включає в себе показники, що віддзеркалюють сприйняття громадянами відповідних вимірів людського розвитку: якості освіти, якості медичних послуг, рівня життя, особистої захищеності, свободи вибору, а ще загального задоволення життям.

Про зміни в людському розвитку на глобальному рівні свідчить Індекс людського розвитку, розрахований для світу з 1990 р. Показники глобального ІЛР протягом останніх 30 років неухильно зростали, але з 2020 р., внаслідок поширення пандемії *Covid-19* намітилася тенденція до його зниження [13]. Але в різних групах країн зміна ІЛР відбувалася по-різному. Найвищі позиції в рейтингу незмінно посідають найрозвиненіші країни ОЕСР, які вкладають значні ресурси в розвиток освіти, охорони здоров'я, а економічний ріст дає високі показники ВВП на душу населення.

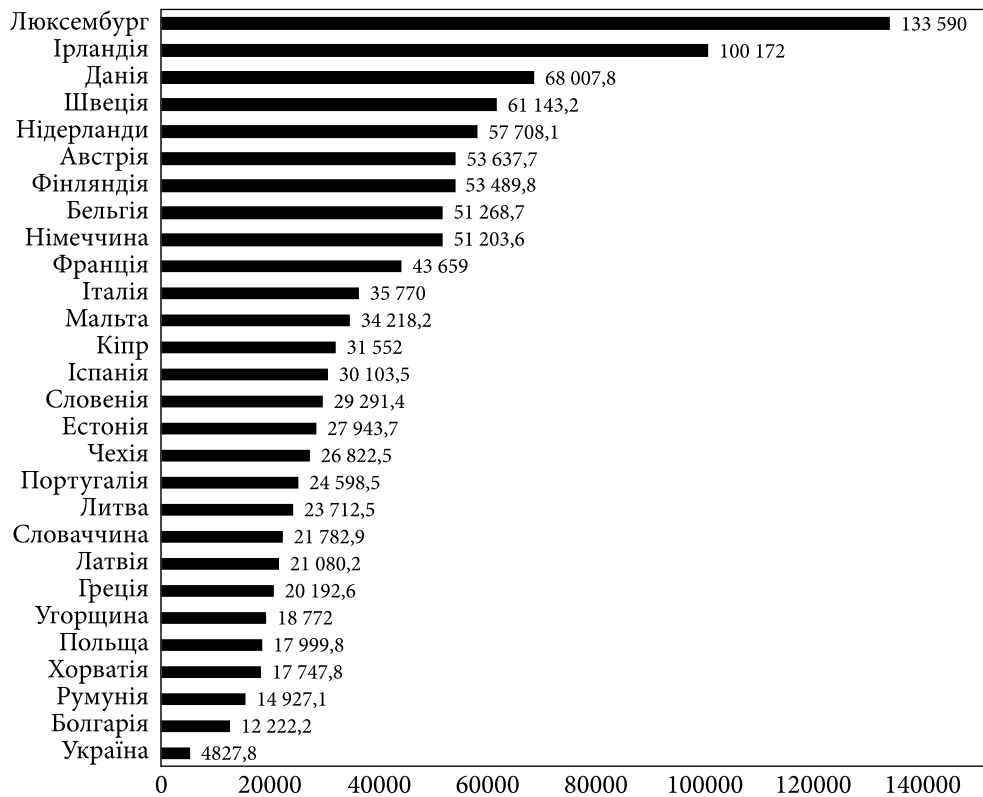
Слід відмітити групу країн Центрально-Східної Європи, які в 1990-ті роки успішно здійснили ринкові перетворення та перейшли до більш ефективної ринкової економіки, що забезпечило соціально-економічне зростання, що знайшло прояв і в зростанні ІЛР (рис. 3).

Також показовим у сенсі помітного зростання ІЛР є досвід низки східноазійських країн, які здійснили процеси модернізації та подолання економічного і технологічного відставання після здобуття незалежності, на основі наздоганяючої моделі і переходу «із третього світу в перший». Ре-

зультатом значних інвестицій в освіту, професійну підготовку, науку і технології стала ефективна, зростаюча, інноваційна і конкурентоспроможна економіка, що сприяло людському розвитку. Зокрема, в Республіці Корея, Гонконгу, Сінгапурі, Індонезії, Малайзії, Філіппінах, В'єтнамі найбільш яскраво проявився взаємозв'язок процесів глобалізації, технологічного процесу та людського розвитку, що супроводжувався безпрецедентним зростанням ІЛР через вкладання значних ресурсів в освіту, підвищення кваліфікації та підвищення добробуту [14]. Найвищих позицій за цим показником досягли Гонконг та Сінгапур. Ще у 2011 р. за ІЛР Гонконг посідав 13 місце в світовому рейтингу, а Сінгапур 26, але вже з 2013 р. Сінгапур входить у першу десятку рейтингу, а Гонконг з 2017 р. — у найвищі рейтинги та з 2018 р. посідає четверте місце.

Що стосується України, то з 1990-х рр. спостерігається тенденція до втрати позицій у розвитку людського капіталу, а згодом лише повільне зростання ІЛР, що загалом призвело до помітного падіння у світовому рейтингу за цим показником. Якщо порівняти наші показники з показниками європейських країн, які одночасно з Україною здійснювали ринкові реформи, а потім стали членами Європейського Союзу, то видно значну різницю (рис. 4). Низькі показники ІЛР Україна мала і в 2021 р. — напередодні війни порівняно з країнами ЄС. Складові Індексу показують, що в Україні значно нижча тривалість життя, яка становить для жінок 78 років та для чоловіків 68 років, водночас середня тривалість життя в країнах Євросоюзу для тих, хто народився на території ЄС, склала 80,1 років. Україна також має низькі показники за другим складником Індексу — за ВВП на душу населення (рис. 4), який є у 3 рази меншим від показника Румунії та у 2,5 рази меншим ніж у Болгарії — країн, що мають найнижчі показники у Євросоюзі, що загалом віддзеркалює низькі темпи розвитку економіки. Лише за показниками освіченості громадян країна має високі показники, що є наслідком особливої уваги до сфери освіти. Зараз в Україні гостро стоїть проблема збереження людського ресурсу внаслідок його значних втрат від воєнних дій, а також значної вимушеної міграції громадян за рубіж, яка, за оцінками, становить 6—8 млн осіб. Втрата ВВП приблизно на третину викликала зменшення доходів, скорочення соціальних програм, обмеження можливостей для забезпечення людського розвитку. Водночас в Україні необхідно зберегти людський капітал для повоєнного відновлення та подальшого розвитку країни на основі реалізації інноваційної моделі [15]. Тому необхідна державна політика, спрямована на збереження і розвиток людського капіталу і створення сприятливих умов для повернення в країну вимушених мігрантів.

Отже, глобалізація спричиняє глибоку трансформацію всієї системи *соціальних зв'язків людини*, розкріпає особистість та дає можливість вибору життєвої стратегії. На думку вчених, глобалізація — принципово но-

Рис. 3. Динаміка Індексу людського розвитку ПРООН у країнах Центрально-Східної Європи та в Україні

Джерело: UNDP. Human Development Report 2021—2022: Uncertain Times, Unsettled Lives: Shaping our Future in a Transforming World. New York, 2022. P. 277—280 (Table 2 Human Development Trends, 1990—2021).

вий ресурс росту і розвитку, що відкриває перед людиною безпрецедентні можливості самореалізації.

Оцінюючи вплив процесу глобалізації на світовий розвиток, лауреат Нобелівської премії з економіки Дж. Стігліц відмічав, що відкриття ринків для міжнародної торгівлі допомогло багатьом країнам здійснити набагато більш швидке економічне зростання, ніж це могло бути в іншому випадку. Стимульований експортом ріст був центральним пунктом промислової політики, що збагатив значну частину країн Азії і суттєво покращив життя мільйонів людей. Завдяки глобалізації збільшилась тривалість життя у багатьох народів світу, підвищився їх життєвий рівень [16].

Глобальні ринки, глобальні технології, глобальні ідеї і глобальна солідарність можуть збагатити життя людей в усіх країнах та значно розширити можливості вибору. Формуючи суспільство XXI століття, вони розсувають кордони у сфері здоров'я та довголіття, знань та технологій. Ріст

взаємозалежності між людьми стимулює формування спільних цінностей і сприяння розвитку людини в глобальному середовищі. Це ставить перед світовою спільнотою завдання вирішення глобальних проблем спільними зусиллями. Важливим документом ООН у вирішенні глобальних проблем є Цілі Сталого розвитку на 2016—2030 р. [17].

Відмічаючи позитивні сторони процесу глобалізації, необхідно враховувати нові проблеми, протиріччя і загрози, породжені цим процесом. В умовах глобалізації внаслідок зростання взаємодії і взаємозалежності країн зростає і їх взаємна вразливість, що загострює проблеми національної економічної, соціальної і воєнної безпеки. Потребують вирішення старі проблеми та виникають нові загрози і ризики. Так, у сучасних умовах значно загострюються глибинні протиріччя між групами країн за панування над ресурсами, територіями, глобальними ринками, за глобальне лідерство, за політичний вплив на країни, що показала війна, розв'язана Росією та палестино-ізраїльський конфлікт, які значно впливають майже на всі країни і регіони світу, міжнародні економічні і політичні відносини. Водночас норми та інститути, на які покладалися задачі забезпечення стабільності та розвитку у світі, не відповідають завданням, що постають перед світовою спільнотою щодо вирішення на глобальному рівні комплексу невизначеності. Це потребує вдосконалення глобальної системи управління, ядром якої є ООН та її інституції, для забезпечення миру і безпеки у світі та вирішення актуальних проблем світового розвитку.

Висновки. Процес глобалізації, що супроводжується розвитком міжнародної торгівлі, ростом виробництва і експорту, поширенням процесу транснаціоналізації, зростанням дерегуляції і гнучкості міжнародних ринків, зумовлює економічне зростання в багатьох країнах світу. Це сприяє створенню мільйонів робочих місць, суттєвому підвищенню рівня життя, значному розширенню асортименту доступних споживчих товарів і послуг, розвитку освіти і охорони здоров'я, загалом — підвищенню якості життя. Причому, найбідніші країни, з урахуванням їх більш низького вихідного рівня, останнім часом росли швидше, що допомогло багатьом країнам здійснити набагато більш швидке економічне зростання, ніж це могло бути в іншому випадку. Ці процеси позначилися на зростанні показника глобального Індексу людського розвитку.

В Україні за показниками людського розвитку спостерігалось відставання, а війна завдала людському капіталу значних втрат. Для збереження і розвитку людського капіталу необхідна цілеспрямована державна політика, яка має включати якісну охорону здоров'я, доступ до високоякісної освіти, забезпечення соціальних стандартів, що є в країнах Європейського Союзу, — доходів, соціального захисту, а також прав і свобод. Реалізація інноваційної моделі, на основі якої передбачається післявоєнна відбудова країни, потребує поєднання наукового, інтелектуального, креатив-

ного потенціалу. Ключова роль у цій моделі належить людському капіталу, який є носієм знань, досвіду, ідей, менеджменту та цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку / За ред. Е. М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2016. 328 с.
2. Libanova, Ella. Ukraine's Plans for Demographic Recovery. *Kennan Cable*. No. 88, February 2024. P. 1—9. URL: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/uploads/documents/KennanCable_88.pdf (дата звернення: 27.02.2024).
3. Заяць Т. Ціннісні орієнтири інноваційного розвитку в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2021. № 2 (44). <https://doi.org/10.15407/dse2021.02.003>
4. Intellectual Challenges to Economic Globalism. / Ed. R. Djakons and D. Lukianenko. Riga, 2020, 412 p.
5. Кузнецова Н. Б., Каленюк І. С. Розвиток людського капіталу в умовах становлення креативної економіки. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2020. №4 (37). [https://doi.org/10.32515/2663-1636.2020.4\(37\)](https://doi.org/10.32515/2663-1636.2020.4(37))
6. Праця XXI: філософія змін, виклики, вектори розвитку / МОН України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана»; А. М. Колот, О. О. Герасименко. Київ: КНЕУ, 2021. 488 с.
7. Internationalization of the World Economy: Current Trends / Ed. by E. Siskos and O. Rogach. Kastoria: Evkonomia, 2020. 336 p.
8. Найінноваційніші компанії 2023 року — рейтинг. URL: <https://news.finance.ua/ua/pauinnovatsijnishi-kompanii-2023-roku-reytingh-infohrafika> (дата звернення: 10.10.2023).
9. ПРООН. Индексы и индикаторы человеческого развития: Обновленные статистические данные 2018. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/2018humandevlopmentstatisticalupdaterupdf.pdf> (дата звернення: 20.12.2023).
10. OECD (2021). Pensions at Glance 2021: OECD and G20 Indicators. OECD Publishing, Paris, URL: <https://doi.org/10.1787/ca401ebd-en.P.73> (дата звернення: 29.09.2023).
11. McAuliffe M., Triandafyllidou A. (eds.). World Migration Report 2022. Geneva: International Organization for Migration (IOM), 2021. 23 p.
12. Global Cities Index 2023. URL: <https://www.kearney.com/service/global-business-policy-council/gcr/2023-full-report> (дата звернення: 18.10.2023).
13. UNDP. Human Development Report 2021—22: Uncertain Times, Unsettled Lives: Shaping our Future in a Transforming World. New York, 2022.
14. Сіденко С. Пріоритети й чинники інноваційної політики: досвід окремих країн Східної Азії і стратегічні імперативи для післявоєнної відбудови України. *Економіка України*. 2022. № 11. С. 47—75. <https://doi.org/10.15407/economuukr.2022.11.047>
15. Сіденко С. Глобалізація, науково-технічний прогрес і структурні перетворення у світовому господарстві. / Оцінка інноваційного розвитку та структурні трансформації в економіці України / НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2023. 240 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Otsinka-innovatsijnoho-rozvytku.pdf>
16. Stiglitz, Joseph E. Globalization and its discontents. New York — London, 2002.
17. UN General Assembly. Seventieth Session. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, 18 September 2015. A/70/L.1. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N15/285/73/pdf/N1528573.pdf?OpenElement> (дата звернення: 25.10.2023).

18. United Nations. Sustainable Development Goals. URL: <https://www.un.org/en/academic-impact/page/sustainable-development-goals> (дата звернення: 25.10.2023).
19. Human Development Reports Data Center. Human Development Index. URL: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> (дата звернення: 15.11.2023).
20. ВВП на душу населення, 2021, у поточних дол. США. URL: <https://smartfin.ua/blog/minimalna-zarplata-v-evropi-v-2021-rotsi> (дата звернення: 15.10.2023).
21. UNDP. Human Development Report 2019. Доклад о человеческом развитии 2019. За рамками уровня доходов и средних показателей сегодняшнего дня: Неравенство в человеческом развитии в XXI веке. New York, 2019.
22. Florian Zandt. Which Countries Are Hitting the United Nations Development Aid Target? *Statista*. Sep. 5, 2023. URL: <https://www.statista.com/chart/8958/oecd-countries-oda-to-gni/> (дата звернення: 25.09.2023).
23. OECD. What is resilience and how to operationalize it? URL: <https://www.oecd.org/dac/conflict-fragility-resilience/risk-resilience/#:~:text=Understanding%20resilience&text=Resilience%20is%20about%20addressing%20the,with%20risks%2C%20stresses%20and%20shocks> (дата звернення: 11.10.2023).

REFERENCES

1. Libanova, E. M. (Ed.) (2016). Human Development in Ukraine. Innovative types of employment and their development prospects. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies, NAS Ukraine [in Ukrainian].
2. Libanova, E. (2024). Ukraine's Plans for Demographic Recovery. *Kennan Cable*, No. 88. https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/uploads/documents/Kennan_Cable_88.pdf
3. Zayats, T. (2021). Values Guidelines for Innovative Development in Ukraine. *Demography and Social Economy*, 2 (44), 3—21. <https://doi.org/10.15407/dse2021.02.003> [in Ukrainian].
4. Djakons, R., & Lukianenko, D. (Eds) (2020). Intellectual Challenges to Economic Globalism. Riga. <https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/33572>
5. Kalenuk, I. S., & Kuznetsova, N. B. (2020). Human Capital Development in the Conditions of Creative Economy. *Central Ukrainian Economic Bulletin. Economic Sciences*, № 4(37), 77—85. [https://doi.org/10.32515/2663-1636.2020.4\(37\)](https://doi.org/10.32515/2663-1636.2020.4(37)) [in Ukrainian].
6. Kolot, A. M., & Herasimenko, O. O. (2021). Labour XXI: the philosophy of change, challenges, and vectors of development: a monography. Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman. <https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/36870> [in Ukrainian].
7. Siskos, E., & Rogach, O. (2020). Internationalization of the World Economy: Current Trends. Kastoria: Evkonomia.
8. The most innovative companies of 2023 — ranking (2023). <https://news.finance.ua/ua/nayinnovaciynishi-kompanii-2023-roku-reytnyh-infografika> [in Ukrainian].
9. Statistical Update 2018: Human Development Indices and Indicators (2018). UNDP. New York. <https://hdr.undp.org/system/files/documents/2018humandevlopmentstatistcalupdate.pdf>
10. Pensions at Glance 2021: OECD and G20 Indicators (2021). OECD. OECD Publishing. Paris. <https://doi.org/10.1787/ca401ebd-en>
11. McAuliffe, M., & Triandafyllidou, A. (Eds) (2021). World Migration Report 2022. International Organization for Migration (IOM). Geneva.
12. Global Cities Index 2023 (2023). <https://www.kearney.com/service/global-business-policy-council/gcr/2023-full-report>

13. Human Development Report 2021—22: Uncertain Times, Unsettled Lives: Shaping our Future in a Transforming World (2022). UNDP. New York.
14. Sidenko, S. (2022). Priorities and Factors of Innovation Policy: Experience of Some East Asian Countries and Strategic Imperatives for the Post-War Reconstruction of Ukraine. *Economy of Ukraine*, 11 (732), 47—75. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.11.047> [in Ukrainian].
15. Sidenko, S. (2023). Globalization, scientific and technological progress, and structural changes in the world economy. In: I. Y. Yegorov and Y. V. Kinzerski (Eds). The evaluation of innovative development and structural transformations in Ukraine's economy. NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting. Kyiv. <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Otsinka-innovatsijnoho-rozvytku.pdf> [in Ukrainian].
16. Stiglitz, Joseph E. (2002). Globalization and its discontents. New York — London: W. W. Norton & Company.
17. UN General Assembly. Seventieth Session. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, 18 September 2015. A/70/L.1 (2023). <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N15/285/73/pdf/N1528573.pdf?OpenElement>
18. Sustainable Development Goals (2023). United Nations. <https://www.un.org/en/academic-impact/page/sustainable-development-goals>
19. Human Development Reports Data Center. Human Development Index (2023). <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>
20. 2021 GDP per capita in current USD (2023). <https://smartfin.ua/blog/minimalna-zarplata-v-evropi-v-2021-rotsi> [in Ukrainian].
21. Human Development Report 2019 (2019). Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. UNDP. New York. <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2019>
22. Zandt, Florian (2023). Which Countries Are Hitting the United Nations Development Aid Target? *Statista*, Sep. 5. <https://www.statista.com/chart/8958/oecd-countries-oda-to-gni/>
23. What is resilience and how to operationalize it? (2023). OECD. <https://www.oecd.org/dac/conflict-fragility-resilience/risk-resilience/#:~:text=Understanding%20resilience&text=Resilience%20is%20about%20addressing%20the,with%20risks%2C%20stresses%20and%20shocks>

Стаття надійшла до редакції журналу 29.01.2024

Svitlana Sidenko, D.Sc. (Economics), Professor, Chief Researcher,
Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenka Blvd., 60
E-mail: sv_sidenko@ukr.net
ORKID: 0000-0002-1405-4937

CURRENT TRENDS OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN THE GLOBAL ENVIRONMENT

The world's development currently reflects the influence of globalization processes affecting the world economy, international relations, and human development. Therefore, it is relevant to study changes in human development under the impact of the growing interconnectedness and interdependence of the world. The objective of this article is to determine the impact of global processes on human development, as reflected by the global HDI. The novelty of the article is that it reveals trends in the development of human capital in a global environment under the influence of transnationalization processes, rising international migration, and the growth of global cities. The research relies on the methods of

system analysis, scientific generalizations and comparisons, as well as economic and statistical analysis. The article postulates that multinational companies, which have spread in the process of globalization, contributed to the creation of millions of jobs throughout the world, stimulated the demand for highly qualified specialists and the rapid growth of all types of education, and promoted the introduction of new forms of production organization and control enhancing production culture and management. This caused the growth of employees' incomes, boosted demand for consumer goods, thus stimulating a significant expansion of the range of supplied goods and services, the growth of national production and domestic market, and, finally, enhancing living standards and HDI indicators of the host countries. The rising importance of global demographic trends embraces a noticeable growth of the Earth's population, which is uneven by country and region, the growth in the percentage of elderly people, especially in the developed countries. An important trend is the growth of international migration resulting from the liberalization of international relations, the development of communications, access to better education, the growth of well-being and expanding opportunities for education and self-realization abroad. The number of international migrants is growing faster than the global population, and this trend is likely to continue in the future. Urbanization and the growth of global cities have a significant impact on human development due to their high rates of employment, highly skilled labor, high professional and cultural level of workers, and high incomes. Such cities have become centers accumulating creative and intellectual capitals. The article exposes that investments in education, welfare, and health care in many countries had a positive long-term (over 30 consecutive years) effect on the growing values of the Human Development Index, as well as the global HDI, although the COVID-19 pandemic disrupted it in 2020. Meanwhile, HDI changes occur differently in different country groups, with OECD countries permanently holding the leading positions. The research adds new qualitative knowledge about human capital, trends in its development in the new conditions of globalization, which strengthens traditional views and enriches alternative approaches to the formation of conceptual understanding of human capital.

Keywords: human development, Human Development Index, transnationalization, international migration, global cities, global governance.

Cite: Maidanik, Iryna (2024). Deiaki rehionalni osoblyvosti vymushenoj mihratsii z Ukrainy: stolytsia ta inshi rehiony [Some Regional Peculiarities of Forced Migration from Ukraine: the Capital and Other Regions]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (56), 44-61. <https://doi.org/10.15407/dse2024.02.044>

<https://doi.org/10.15407/dse2024.02.044>

УДК: 314.74

JEL Classification: H56, J60, J15

ПРИНА МАЙДАНІК, канд. соц. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Sulamif@online.ua

ORCID: 0000-0003-0422-1364

ДЕЯКІ РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ: СТОЛИЦЯ ТА ІНШІ РЕГІОНИ

Вимушена міграція українців у межах країни та за кордон стала характерною ознакою доби повномасштабного вторгнення. Вона зберегла життя та здоров'я багатьох людей, адже зменшення щільності населення на територіях, що найбільше потерпають від ворога, призводить до зменшення людських втрат. Попри великий дослідницький інтерес до тематики вимушеної міграції деякі її аспекти все ще залишаються малодослідженими, зокрема актуальним є вивчення особливостей вимушеної міграції на рівні окремих населених пунктів — принаймні великих міст. Мета цієї статті — виокремити категорію вимушених мігрантів, які до повномасштабного вторгнення країни-агресора мешкали у м. Києві, та виявити особливості перебування за кордоном й настанови цієї групи осіб. Для досягнення встановленої мети застосовувалися загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції. Емпіричні дані зібрано за допомогою методу вибіркового опитувань. Для виокремлення киян із загального масиву опитаних використано метод групування, а для характеристики особливостей їхньої вимушеної міграції за кордон — порівняння. Новизна дослідження полягає у переході від національного до локального рівня аналізу вимушеної міграції з України, виявленні особливостей перебування за кордоном утікачів від війни зі столиці.

Проведене дослідження виявило, що кияни частіше схильні оселятися за кордоном у столицях країн призначення. Серед них більше неодружених та бездітних осіб, що

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2024. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

формує передумови для соціально-економічної інтеграції за межами країни. Також вихідці зі столиці рідше мали родичів за кордоном на момент повномасштабного вторгнення, що, очевидно, пояснюється їх невисоким рівнем участі у зовнішніх трудових міграціях у попередній період. Вихідці зі столиці виявилися краще інтегрованими у країну вселення, про що свідчать рівень володіння місцевою мовою, зайнятості на місцевому ринку праці та кращий фінансовий добробут. Водночас вони зберігають міцніші зв'язки з Україною. Мешканці Київської області в деяких ознаках подібні до киян, в інших — збігаються з представниками інших регіонів. Дослідження виявило також випадки, коли населення Київської області виступало носіями проміжних ознак між Києвом та іншими регіонами. Розробка ефективних стратегій управління міграцією, соціально-економічного розвитку країни під час війни та повоєнного відродження обов'язково має враховувати регіональну специфіку.

Ключові слова: міжнародна міграція, вимушена міграція, Україна.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Масштабна вимушена міграція українців у межах країни та за кордон стала характерною ознакою доби повномасштабного вторгнення. Зміна місця перебування зберегла життя та фізичне здоров'я багатьох людей, адже зменшення щільності населення на територіях, що найбільше потерпають від ворожих обстрілів, призводить до зменшення людських втрат. Заразом відтік населення за кордон спричинив низку негативних наслідків на індивідуальному та соціальному рівнях, зокрема розділені сім'ї, втрату кваліфікації за кордоном, зниження демографічного та економічного потенціалу країни. Деякі проблеми, пов'язані з масштабною вимушеною міграцією за кордон, вірогідно матимуть прояв у майбутньому. Мова йде про неповернення в Україну частини втікачів від війни, об'єднання сімей за кордоном (після зняття офіційної заборони виїзду за кордон чоловіків). Серед сприятливих наслідків відтоку населення можна зазначити активніше залучення України до міжнародних мереж у різних галузях, здійснення грошових та соціальних переказів, зниження напруги на вітчизняну систему соціального забезпечення, ринок продовольчих товарів, нерухомості тощо.

Аналіз останніх публікацій. Враховуючи новизну тематики масштабної вимушеної міграції з України, різновекторність впливу та потужний потенціал для соціально-економічного розвитку, багато науковців та дослідницьких структур почали активно її вивчати. УВКБ ООН з партнерськими організаціями від початку повномасштабного вторгнення провели вже чотири хвили опитування вимушених мігрантів з України, останнє з яких відбулося з квітня по травень 2023 р. [1]. Опитування охопило 3850 домогосподарств вимушених мігрантів за кордоном і 4000 домогосподарств ВПО в Україні. Ще масштабнішим стало обстеження, проведене впродовж липня — вересня 2022 р. Центром міграційних досліджень Варшави серед українців у Польщі. У ньому взяли участь 7,6 тисяч осіб, що проживали у Польщі на момент опитування незалежно від часу їх прибуття та правового статусу. Такий підхід дав змогу прослідкувати комплексні

міграційні траєкторії українців, зокрема виділити «мігрантів» (осіб, котрі прибули в Польщу до початку повномасштабної агресії), «біженців без міграційного досвіду у Польщі» (котрі вперше прибули на територію країни після 24 лютого 2022 р.) і «біженців з міграційним досвідом у Польщі» (котрі прибули після початку повномасштабної агресії, проте у минулому вже здійснювали міграції до Польщі) [2].

Дослідницька компанія *Gradus Research* разом з Центром Економічного Відновлення за підтримки Європейського Союзу здійснювали моніторинг міграції та соціально-політичних настроїв українців. Остання (дванадцята) хвиля цього дослідження відбулася у листопаді 2022 р. Особливістю цієї дослідницької ініціативи стало виокремлення трьох груп респондентів: тих, які лишилися вдома, змінили місце проживання в межах України та переїхали за кордон. Цей підхід відкриває широкий простір для порівняння і поглиблює розуміння міграційних змінних [3].

Фахівці Центру Разумкова після повномасштабного вторгнення провели три дослідження, присвячені настроям та оцінкам українських утікачів від війни: у березні [4], квітні-травні [5] та липні-серпні 2022 р. [6]. Два перші опитування здійснювалися на пунктах пропуску через державний кордон України, останнє — за допомогою використання онлайн-платформ. Серед свіжіших проектів заслуговує на увагу комплексне дослідження, проведене Лабораторією законодавчих ініціатив у рамках проекту «Громадянське суспільство для післявоєнного відновлення України та готовності до ЄС», результати якого були представлені громадськості у вересні 2023 р. [7] Великий евристичний потенціал міститься у результатах трьох хвиль обстеження, проведених дослідницькою агенцією *Info Sapiens* на замовлення Центру економічної стратегії у листопаді-грудні 2022, у квітні-травні 2023 та в грудні 2023 — січні 2024 рр. [8]. Широке коло питань від фінансового добробуту вимушених мігрантів до трансформації їх національної ідентичності впродовж перебування за кордоном охопило дослідження «Шлях додому: хто з українських біженців та мігрантів планує повернутися», польовий етап якого припадає на грудень 2023 р. [9].

Попри великий інтерес до міграцій населення України доби повномасштабного вторгнення, деякі аспекти цієї проблематики все ще потребують додаткового висвітлення. Наявні дослідження у цьому руслі переважно використовують агрегований підхід до складу втікачів від війни, натомість різні соціально-демографічні групи можуть відрізнятися залежно від ступеня адаптації за кордоном, налаштованості на повернення, зв'язків з батьківщиною та інших характеристик. Дослідження вимушеної міграції на рівні окремих міст є багатообіцяючим напрямком аналітичної діяльності, оскільки населені пункти України суттєво відрізняються залежно від ризиків, пов'язаних з війною. Більшість досліджень у галузі міграції здійснюється на основі т. зв. методологічного націоналізму [10], коли процеси

аналізуються переважно в межах територій, визначених державними кордонами окремих країн. Такий підхід не відображає реальних процесів, що зумовлені структурами, сформованими в конкретних місцевостях. Це протиріччя підштовхує до вивчення особливостей міграційних процесів в окремих поселеннях. Наразі втілено лише поодинокі проекти такого спрямування, зокрема про вимушену міграцію населення Херсона у період тимчасової окупації міста [11].

Мета цієї статті — виокремити категорію вимушених мігрантів, які до повномасштабного вторгнення країни-агресора мешкали у м. Києві, та виявити особливості перебування за кордоном й настанови цієї групи осіб.

Новизна дослідження полягає у переході від національного до локального рівня аналізу вимушеної міграції з України, виявленні особливостей перебування за кордоном утікачів від війни зі столиці.

Методи. Для досягнення поставленої мети у ході дослідження застосовувалися загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції. Емпіричні дані, на яких ґрунтується дослідження, зібрано за допомогою методу вибіркового опитувань. Метод групування використовувався для виокремлення вимушених мігрантів, які до повномасштабного вторгнення мешкали у столиці, Київській області та в інших регіонах України. Для виявлення особливих характеристик кожної з груп застосовано метод порівняння.

Емпіричні дані та методологія. В основу статті покладено результати опитування вимушених мігрантів, котрі виїхали за межі України після початку повномасштабного вторгнення і перебували за кордоном на момент опитування. Дослідження було проведено фахівцями сектору міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України (ІДСД)¹. Опитування здійснювалося онлайн упродовж квітня-травня 2023 р. У ньому взяло участь 429 респондентів. Використано три основні стратегії залучення респондентів:

- 1) поширення посилання на опитування через українські наукові мережі;
- 2) співпраця з зарубіжними колегами, які працюють в організаціях, дотичних до міграційної проблематики, щодо залучення у дослідження вимушених мігрантів з України, котрі користуються послугами цих організацій;
- 3) запрошення долучитися до анкетування у тематичних групах мережі *Facebook*.

Статистична обробка емпіричних даних, що були отримані у ході анкетування, здійснювалася за допомогою програмного пакета *SPSS*.

Загальна характеристика вибірки. В опитуванні взяли участь вимушені мігранти з України, які на момент дослідження мешкали у 31 країні

¹ З 1 січня 2024 р. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України в результаті реорганізації змінив свою назву на Інститут демографії та проблем якості життя НАН України.

світу. Понад чверть (28,2 %) з них перебували у Німеччині, ще 16,8 % — у Польщі. У деяких країнах світу (Португалія, Румунія, Словенія, Мальта, Люксембург, Єгипет, Кіпр та ін.) опитування охопило лише поодиноких осіб. У Хорватії, Великій Британії та Іспанії перебувало від 6,3 до 8,2 % вибірки. В Естонії знаходилося 4,7 % опитаних, в Італії — 3,7, у США — 3,0, в Канаді — 2,8, у Чехії — 2,6 %.

За статевим складом спостерігалася очікувана перевага жінок (94,4 %). Досить однорідною вибірка була також і за освітнім складом опитаних: 80,5 % з них мали вищу освіту. Респонденти були розпорошені по населених пунктах різного типу за кордоном. Трохи менше третини (30,6 %) мешкали у столицях, кожен п'ятий (21,4 %) оселився в інших великих містах. Найчастіше (39,1 %) учасники опитування мешкали у невеликих містах, а найрідше (8,9 %) — у сільській місцевості.

Вихідці з різних областей України представлені в дослідженні з різною частотою. Половина опитаних (51,6 %) походили з північного регіону України (Житомирської, Київської, Сумської, Чернігівської областей та з м. Київ), майже чверть (22,3 %) представляли східний регіон (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області), кожен десятий респондент (12,9 %) був з півдня (Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим), кожен двадцятий (5,4 %) — з центрального регіону (Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська області), 7,5 % — вихідці із західного регіону (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області). Підвищена залученість респондентів з півночі країни уможливорює виокремлення з-поміж них дрібніших груп і глибше дослідження їх особливості. Серед усіх учасників опитування 128 осіб (29,8 % від усієї вибірки) до вимушеного виїзду за кордон мешкали у столиці, ще 74 особи (17,2 %) проживали у Київській області. Це дає змогу проаналізувати зазначені територіальні групи окремо від інших.

Соціально-демографічні відмінності вимушених мігрантів зі столиці.

Попри те, що середній вік киян, мешканців Київської області та представників інших регіонів майже не відрізнявся у дослідженні (він становив 40,2; 39,5 та 40,7 років відповідно), їх віковий розподіл містив помітні відмінності. Найбільша група киян (39,1 %) віці мали вік 40—49 років. Натомість представники інших областей найчастіше були 30—39-річними (табл. 1). Серед мешканців столиці дещо частіше зустрічалися наймолодші опитані (віком до 29 років) і рідше — найстарші (понад 50 років). Середній вік вимушених мігрантів з України, охоплених опитуванням УВКБ ООН, подібний до відповідного показника у дослідженні ІДСД, і становить 43 роки [1].

Суттєва перевага жіноцтва спостерігалася серед усіх опитаних незалежно від попереднього місця проживання в Україні. Проте частка чоловіків поміж киян (3,1%) та вихідців з Київської області (2,7%) у декілька

разів нижча за відповідний показник серед респондентів з інших регіонів (8,0%). Беручи до уваги те, що дослідження ІДСД не є репрезентативним, немає підстав стверджувати, що така різниця у статевому складі відтворюється у генеральній сукупності вимушених мігрантів з України. Втім, отримана інформація сигналізує про необхідність подальших досліджень.

Частка опитаних киян, які перебували у Великій Британії (11,6 %), удвічі більша ніж серед представників інших регіонів (5,0 %). Вихідці зі столиці також частіше здійснювали вимушену міграцію до США. У цій країні перебували 4,7 % респондентів зі столиці, 6,8 опитаних з Київської області і лише 0,9 % опитаних з інших регіонів. Натомість представники останньої групи удвічі частіше перебували у Польщі (21,6 % на противагу 10,1 % поміж киян). Частка вихідців з Київської області у цій країні становила 14,9 %. Німеччина приваблювала респондентів усіх груп з однаковою інтенсивністю: там знаходилися 27,9 % киян, 28,4 % осіб з Київської області і 28,8 % опитаних з інших регіонів. Експерти зазначають, що у країнах Балтії зосереджено більше вимушених мігрантів з тимчасово окупованих територій України, які виїжджали за кордон через російський кордон. В опитуванні ІДСД 90 % респондентів, які перебували в Естонії, були не киянами.

Поселенська структура опитаних за кордоном знаходиться під впливом типу населеного пункту, де респонденти проживали на батьківщині. Кияни після виїзду за кордон частіше зупинялися у столицях (у 38,3 % випадків). Серед вихідців з Київської області цей показник становив 25,3 %, з інших регіонів — 27,9%. В інших великих містах облаштувалися чверть киян (24,0 %) і представників київської області (24,2), а також 18,9 % вимушених мігрантів з інших регіонів. Останні майже у половині випадків (45,5 %) концентрувались у малих містах. Сільська місцевість користувалася майже однаковою популярністю серед представників усіх територіальних груп. Там зупинилися 10,2 % киян, 10,7 вихідців з Київщини і 7,7 % представників інших регіонів.

Транснаціональні сім'ї та об'єднання родини за кордоном. Міжнародна міграція з України завжди була тісно пов'язана з феноменом транснаціо-

Таблиця 1. Віковий розподіл вимушених мігрантів з Києва, Київської області та інших регіонів, %

Вік	Вимушені мігранти з Києва	Вимушені мігранти з Київської області	Вимушені мігранти з інших регіонів
До 29 років	18,0	16,2	11,2
30—39 років	28,8	37,9	39,7
40—49 років	39,1	29,7	29,9
50 років і старші	14,1	16,2	19,2
Разом	100	100	100

Джерело: опитування ІДСД.

нальних сімей, коли члени родини розділені державними кордонами. До повномасштабного вторгнення на батьківщині залишалися переважно діти з матір'ю, рідше — з батьком або з більш віддаленими родичами. Обмеження на виїзд за кордон для чоловіків, пов'язані з великою війною, кардинально змінили ситуацію. Основними законодавчими актами, що регламентують порядок перетину державного кордону, є постанова Кабінету Міністрів України № 57 «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України»² та Закони України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України»³ і «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію»⁴. Згідно з цими документами безперешкодно виїхати за межі України можуть жінки, а також чоловіки, котрі за віком не підлягають мобілізації (молодші за 18 і старші за 60 років). Також у законодавстві згадано більше десяти категорій чоловіків віком 18—60 років, що можуть виїхати за кордон за наявності документально підтверджених підстав. Основними підставами є піклування про трьох і більше неповнолітніх дітей, супровід інвалідів I та II груп з-поміж близьких родичів та осіб, що потребують постійного догляду з-поміж родичів першого ступеня споріднення; супровід дружини з інвалідністю; інвалідність особи, яка перетинає кордон; виїзд на лікування; професійна діяльність; допомога ЗСУ (волонтерство).

Попри довгий перелік підстав, що дозволяють виїхати за кордон чоловікам мобілізаційного віку, вони поширюються на порівняно незначну частку представників цієї групи. Також варто наголосити на тому, що законодавство передбачає чітко визначений термін, коли чоловіки з більшості визначених переліком груп повинні повернутися в Україну. Втім, непоодинокими є випадки, коли зазначені вимоги ігноруються подорожуючими. Зокрема, звітом Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України підтверджено особи 9373 водіїв, що виїхали за кордон за допомогою системи «Шлях» і не повернулися в Україну у встановлені строки [12].

До початку повномасштабної війни чутливою у міграційних дослідженнях була тематика грошових переказів, а сьогодні — питання вимушених мігрантів з України чоловічої статі. Ця тематика є важливою для дослідження статевого та сімейного складу втікачів від війни за кордоном, прогнозування майбутніх сценаріїв та масштабів возз'єднання родин тощо. Дослідження ІДСД опосередковано торкнулося питання перебування чо-

² Постанова Кабінету Міністрів України № 57 від 27.01.1995 р. «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України» URL: https://zakon-online.com.ua/documents/show/179139___760056 (дата звернення: 15.02.2024).

³ Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» № 3858-ХІІ від 21.01.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text> (дата звернення: 15.02.2024).

⁴ Закон України «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію» №3544-ХІІ від 21.10.1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 15.02.2024).

ловіків у якості вимушених мігрантів за межами країни. У відповіді на запитання анкети про місце перебування шлюбних партнерів респондентів, значна частина вибірки повідомила, що вони знаходяться за межами України у тій самій країні, що й опитані. Серед киян такий варіант відповіді обрали 23,1 % респондентів, серед представників інших регіонів — помітно більше (36,7 %), майже стільки ж (33,3 %) серед мешканців Київської області. Мешканці столиці частіше були одинаками (у 27,9 % випадків). Відповідна частка серед мешканців Київської області становила 19,0 %, поміж всіх інших областей — 20,1 %.

З-поміж усіх опитаних, які перебувають за кордоном разом зі своїми шлюбними партнерами, кожен десятий (10,8 %) — чоловік. Тобто фактично всі чоловіки, котрі взяли участь в опитуванні, перебувають за межами країни разом з дружинами. У кожної шостої жінки (16,2 %), яка на момент опитування перебувала за межами країни разом з чоловіком, останній уже знаходився за кордоном на момент початку повномасштабного вторгнення. Отже, чоловіки таких респонденток не перетинали державний кордон України в умовах воєнного стану. Майже така ж за розміром група жінок (15,2 %) мала трьох або більше неповнолітніх дітей. Очевидно, що їхні чоловіки могли виїхати за кордон як багатодітні батьки. У середньому кожна респондентка, котра перебувала за кордоном разом з чоловіком, мала 2 дитини. Відповідний показник серед опитаних жінок, у яких чоловік залишився в Україні, становив 1,44 дитини.

Третина (30,3 %) респонденток, які перебувають в іншій країні разом з чоловіком, до вимушеного виїзду за кордон проживали в Харківській, Луганській, Запорізькій, Херсонській або Миколаївській областях, тобто у регіонах, де значна частина території перебуває у тимчасовій окупації країни-агресора. Респондентки могли потрапити за кордон разом зі своїми чоловіками через територію РФ. Кожна сьома (14,3 %) опитана з аналізованої підгрупи представляла старшу вікову категорію (50+ років). Помітна частка шлюбних партнерів таких респонденток можуть бути старшими за 60 років і користуватися правом вільно залишати Україну під час воєнного стану.

Таким чином, три чверті випадків перебування за кордоном чоловіків під час повномасштабного вторгнення, які опосередковано зафіксувало наше дослідження, мають цілком логічне правове пояснення. Інші чоловіки респонденток могли отримати дозвіл на виїзд через стан здоров'я (свій або родичів). Дехто з них міг не мати українського громадянства. Певна частина сімей у респонденток могла сформуватися вже за кордоном за понад два роки повномасштабної війни. Можливі також окремі виїзди чоловіків за кордон поза законодавчо визначеними механізмами. Ґрунтуючись на результатах нашого дослідження, ми не маємо змоги оцінити частку таких випадків, але цілком очевидно, що вона є невисокою порівняно з загальною чисельністю вимушених мігрантів.

Зв'язки за кордоном на момент виїзду. Виїзд за кордон після початку повномасштабного вторгнення здійснювався за декількома сценаріями. Окремі категорії осіб прямували до своїх родичів та знайомих, які на час вторгнення перебували за кордоном, інші — виїжджали не маючи жодних зв'язків. У міграційних дослідженнях приділяють велику увагу соціальному капіталу особи, який характеризується через обсяг і якість її зв'язків з іншими людьми та групами [13]. Наявність контактів у безпечному місці чинила вплив на процес прийняття рішення про виїзд за кордон українського населення після повномасштабного вторгнення [14]. Проте дослідження ІДСД НАН України виявило, що більша частина респондентів не мала тісних зв'язків за кордоном перед вимушеним виїздом за кордон, хоча частка тих, хто їх мав, була також помітною.

Майже кожен п'ятий киянин (18,6 %), опитаний у дослідженні ІДСД, станом на 23 лютого 2022 р. мав близьких друзів у країні, де він проживав на момент опитування. Відповідна частка з-поміж вихідців з інших регіонів була майже удвічі меншою (10,7 %). Серед колишніх мешканців Київської області її розмір наближався до показника столичних мешканців (16,0 %). Натомість респонденти з інших областей помітно частіше за киян мали у країні вселення шлюбного партнера та [когось з] батьків (табл. 2). Найімовірніше така перевага сформувалася за рахунок учасників трудової міграції, більш поширеної у західних областях України. Частка опитаних, які мали у країні вселення сестер та братів, була однаковою серед усіх підгруп вибірки. Кияни дещо частіше мали за кордоном дітей, що може бути пов'язано з їх навчанням у закордонних ЗВО, а вихідці з Київської області помітно частіше повідомляли про наявність інших родичів у країні нинішнього перебування.

Особливості перебування за кордоном та зв'язки з Батьківщиною. Захист дітей, передусім малолітніх, від ризиків, пов'язаних з війною — один

Таблиця 2. Розподіл респондентів залежно від відповіді на запитання: «Чи хтось з вашого близького оточення проживав у країні, у якій ви зараз мешкаєте, станом на 23 лютого 2022 р.» і регіону їх походження, %

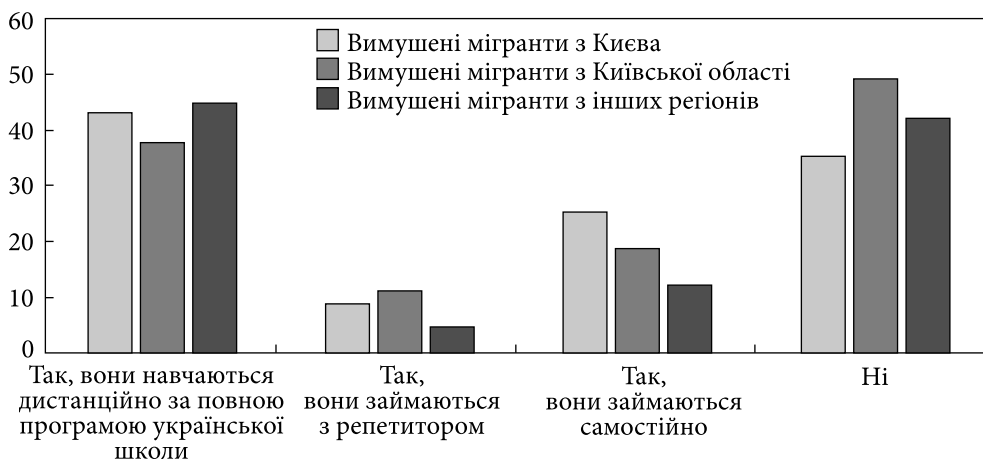
Відповідь	Вимушені мігранти з Києва	Вимушені мігранти з Київської області	Вимушені мігранти з інших регіонів
так, чоловік / дружина	1,6	4,0	8,0
так, мати / батько	0,8	2,7	5,4
так, сестра(и) / брат(и)	5,4	5,3	4,5
так, дитина / діти	9,3	5,3	6,7
так, інші родичі	8,5	17,3	8,9
так, близькі друзі	18,6	16,0	10,7

Джерело: опитування ІДСД.

з найпоширеніших мотивів виїзду вимушених мігрантів з України за кордон. Більшість респондентів ІДСД повідомили про наявність у них неповнолітніх дітей, проте частка таких киян (71,2 %) була найменшою порівняно з колишніми мешканцями області (84,9 %) та вихідцями з інших регіонів (83,4 %). Здебільшого неповнолітні діти перебували у тій самій країні, що і учасники опитування, зафіксовано лише поодинокі випадки, коли малолітні нащадки знаходилися в Україні або третій країні. Розподіл респондентів залежно від країни перебування неповнолітніх дітей є подібним у всіх підгруп вибірки.

Міністерство освіти і науки України наголошує на необхідності забезпечення безперервності навчання українських учнів за кордоном, збереженні їх зв'язку з українською системою освіти, забезпеченні можливості продовжувати навчання за українською навчальною програмою. На сайті Міністерства виокремлено основні моделі організації навчання для учнів з України за кордоном і оприлюднено Методичні матеріали з налагодження процесу дистанційної освіти на базі Всеукраїнської школи онлайн [15]. Згідно з результатами опитування ІДСД, діти вимушених мігрантів, які виїхали з Києва, частіше зберігали освітні зв'язки з Україною порівняно з представниками інших географічних груп. Лише третина (35,4 %) респондентів-киян повідомили про те, що їх неповнолітні діти не навчалися дистанційно за українською програмою. Відповідна частка серед представників інших регіонів становила 42,2 %, а серед вихідців з Київської області майже сягала половини (49,1 %). Діти киян та вихідців з інших регіонів майже з однаковою частотою займалися за повною програмою української школи. Колишні мешканці Київської області обирали цей варіант дещо рідше, натомість частіше повідомляли про заняття з репетитором (рис. 1).

Володіння мовою країни вселення є важливою детермінантою економічної інтеграції мігрантів. Знання місцевої мови є компонентом людського капіталу і відіграє ключову роль у розвитку інших його складових [16]. Серед вимушених мігрантів з Києва, охоплених опитуванням ІДСД, кожен сьомий (14,8 %) вільно володів мовою країни перебування. З-поміж вихідців з інших регіонів про це повідомили 9,4 % респондентів, а серед вихідців з Київської області — помітно менше (4,0 %). Майже дві третини киян, які вільно володіють мовою країни перебування, знаходилися в англomовних країнах (Великій Британії, Канаді, США). Натомість представники інших регіонів з найвищою мовною компетенцією найчастіше (більше ніж у половині випадків) перебували у Польщі. Імовірно, що знання польської мови значною мірою пов'язано із зовнішньою трудовою міграцією самих респондентів або членів їх сімей, також воно може частково бути пов'язаним з приналежністю до польської етнічної групи. Опанування англійської мови киянами може пояснюватися професійною діяльністю до виїзду на додачу до її вивчення у навчальних закладах різних рівнів чи на курсах.

Рис. 1. Розподіл респондентів залежно від відповіді на запитання «Чи продовжують ваші діти здобувати дистанційне навчання за українською програмою?» і місцем проживання до виїзду за кордон, %

Джерело: опитування ІДСД.

Респонденти з усіх груп майже у половині випадків повідомили, що вони можуть висловити свою думку мовою країни перебування або зрозуміти співрозмовника, але зі складнощами. Питома вага тих, хто взагалі не володіє мовою, також була дуже схожою у киян та представників інших регіонів і коливалася від 4,0 % до 5,4 %. Усі інші опитані знали лише окремі слова і фрази мовою країни прибуття або майже нічого не розуміли.

Респонденти-кияни, з одного боку, краще інтегровані у місцеві ринки праці країн перебування, а з іншого — частіше зберігають дистанційні трудові зв'язки з українськими роботодавцями. Частка опитаних вихідців зі столиці, котрі на момент опитування продовжували працювати на вітчизняних працедавців (або здійснювати індивідуальну підприємницьку діяльність, зареєстровану в Україні) була майже утричі більшою ніж серед мешканців інших регіонів (рис. 2). Щоправда, вимушені мігранти з Київської області продовжували працювати на українських роботодавців так само часто, як і кияни. Беручи до уваги поширеність шаблону зайнятості у столиці серед мешканців прилеглих населених пунктів, можна припустити, що можливості продовження дистанційної зайнятості за кордоном відображають, переважно, особливості зайнятості у столиці України. Дослідження виявило помітно меншу частку непрацюючих киян, що, очевидно, пов'язано з тим, що представники інших регіонів частіше повідомляли про наявність неповнолітніх дітей: відповідно, питання організації піклування для дітей може перешкоджати трудовій зайнятості.

Вищий рівень зайнятості киян за кордоном логічно співвідноситься з їх кращим фінансовим добробутом на момент опитування порівняно з ви-

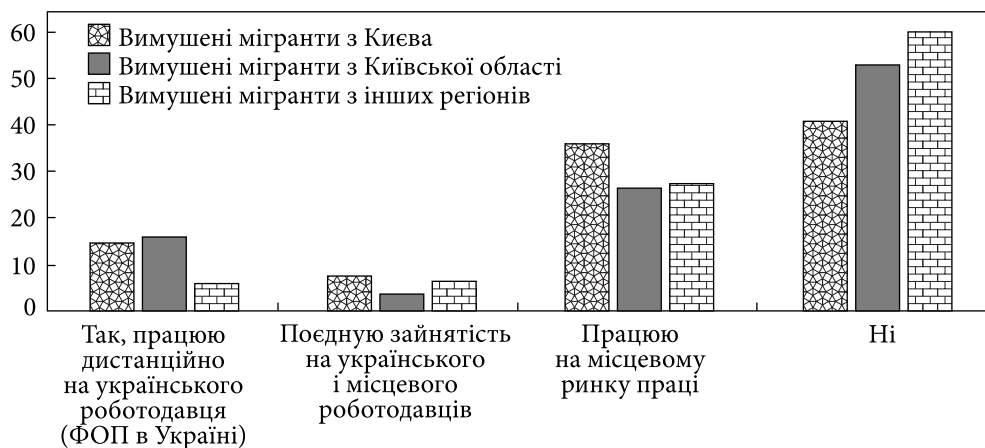

Рис. 2. Розподіл респондентів залежно від відповіді на запитання «Чи працюєте ви зараз?» і місцем проживання до виїзду за кордон, %

Джерело: опитування ІДСД.

хідцями як з Київської, так і з інших областей. Серед останніх кожен десятий (11,4 % з Київської області; 12,7 — з інших областей) повідомили про нестачу грошей на покриття основних потреб. Такі респонденти виживають за допомогою гуманітарної та іншої допомоги. Поміж киян подібний варіант відповіді обрали 6,3 % опитаних. Натомість серед вимушених мігрантів зі столиці майже третині (30,5 %) грошей цілком вистачає на покриття основних потреб, вони можуть робити заощадження. Поміж інших респондентів такий фінансовий статус засвідчила кожна п'ята особа: 22,0 % з тих, хто виїхали з Київської області, і 21,2 % серед інших. Питома вага учасників опитування, яким грошей ледь-ледь вистачає на покриття основних потреб, а деякі витрати доводиться відкладати на пізніше, була майже однаковою серед усіх підгруп (24,2 % серед киян, 20,6 серед вихідців з Київської області, 20,8 % серед інших). Фінансову спроможність усіх інших респондентів найкраще описує варіант відповіді: «грошей вистачає на покриття основних потреб, але не можу робити заощадження».

Переїзд за кордон після повномасштабного вторгнення погіршив фінансове становище більшої частини вимушених мігрантів, які потрапили у вибірку. Серед киян про це повідомили 45,0 % опитаних, а мешканців Київської та інших областей відповідно 38,3 % і 43,1 %. Матеріальний стан близько третини респондентів (34,0 % серед киян, 36,7 мешканців Київської області, 37,8 % вихідців з інших областей) після переїзду за кордон не змінився. Чим далі від столиці, тим більшою є частка респондентів, чий фінансовий стан покращився після переїзду за кордон. У структурі колишніх столичних мешканців такий варіант відповіді обрали 21,0 % опитаних, поміж вихідців з Київської області та інших регіонів — 25,0 і 29,1 % відповідно.

Повернення вимушених мігрантів на батьківщину є одним з найактуальніших питань міграційної політики держави. У січні 2024 р. Кабінет Міністрів України вніс зміни до розпорядження «Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року»⁵. В оновленому тексті Стратегії згадано про необхідність правового врегулювання і практичного вирішення проблемних питань, зумовлених та загострених широкомасштабною воєнною агресією, розпочатою РФ 24 лютого 2022 р. проти України. Документ доповнено новими цілями, як-от створення умов для повернення в Україну населення, змушеного залишити свої домівки через війну. Самооцінка ймовірності повернення на батьківщину серед респондентів дослідження ІДСД майже не відрізняється між аналізованими групами опитаних (табл. 3). Третина з них інформує про високу ймовірність повернення в Україну, утричі менша група схиляється до того, щоб залишитися за кордоном. Кожен шостий не визначився з відповіддю на це запитання. Аналізуючи отримані дані, можна простежити різницю між частотою відповідей «швидше повернусь, ніж залишусь тут» і «швидше залишусь, ніж повернусь» серед киян і вихідців з інших регіонів. Проте, беручи до уваги, що зазначені варіанти розташовані поруч на обраній шкалі вимірювання і те, що висловлені наміри лише частково відображають майбутню поведінку, дослідження ІДСД не дає підстав стверджувати, що повернення киян в Україну є вірогіднішим ніж у представників інших регіонів або навпаки. Проте деякі альтернативні дослідження свідчать про те, що вихідці зі столиці рідше висловлюють бажання повернутися на батьківщину у порівнянні з іншими респондентами [9]. Така суперечність породжує потребу поглиблених досліджень цієї тематики.

Таблиця 3. Розподіл опитаних залежно від відповіді на запитання «Оцініть імовірність вашого повернення в Україну» і регіону їх походження, %

Самооцінка імовірності повернення	Вимушені мігранти з Києва	Вимушені мігранти з Київської області	Вимушені мігранти з інших регіонів
Дуже висока імовірність повернення	33,3	32	31,8
Швидше повернусь, ніж залишусь тут	30,2	30,7	21,6
Швидше залишусь, ніж повернусь	10,9	8	16,6
Дуже висока імовірність, що залишусь тут	10,1	10,7	11,2
Важко відповісти	15,5	18,6	18,8

Джерело: опитування ІДСД.

⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 р. № 482-р «Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.03.2024).

Попередні дослідження показують, що повернення вимушених мігрантів у (пост)конфліктні суспільства ґрунтуються на мотивації змішаного характеру. Застосування якісної методології дає змогу глибше розглянути весь спектр мотивації і розгорнути у часі процес прийняття рішення про повернення. На прикладі повернення афганських біженців з Європи у Кабул дослідники встановили відсутність чіткої межі між добровільним і недобровільним рішенням про повернення. Майже всі рішення про повернення були неповністю добровільними, оскільки в їх основі лежали правові обмеження, тиск сім'ї, економічні потреби або соціокультурні труднощі. Так само вони, переважно, не були повністю вимушеними: більшість людей мали можливість залишитися за кордоном, проте на різних умовах, іноді — не дуже сприятливих [17]. Тому, аналізуючи наміри вимушених мігрантів з України на повернення, слід розуміти, що ці задуми вибудовані у певних соціально-економічних та правових умовах, суттєва зміна яких може призвести до зрушень у планах опитаних.

На думку респондентів опитування ІДСД, найбільший вплив на повернення вимушених українських мігрантів на батьківщину матимуть фактори, що характеризують життя в Україні з точки зору безпеки і економічних можливостей. Близько трьох чвертей з-поміж усіх категорій опитаних вважали, що завершення масштабних бойових дій, припинення масованих ракетних ударів, наявність житла і гідної роботи в Україні мають визначальний вплив на повернення. Фактори виштовхування з країн перебування є визначальними на думку близько половини опитаних з кожної групи. Мова йде про втрату правового статусу, житла та доходу за кордоном. Дослідження зафіксувало також і відмінності в оцінюванні значимості чинників повернення серед представників різних регіонів. Так, з віддаленістю регіону походження мігрантів від Києва зростала значимість успішного розмінування територій. Серед киян вирішальний вплив цього фактора відзначили 45,9 % опитаних, серед вихідців з Київської області — 59,4, серед інших — 62,6 %. Така ситуація, очевидно, пояснюється тим, що частина Київщини та інших областей були (тимчасово) окуповані ворожою армією, що підвищує загрозу мінування територій. Ще одна розбіжність пов'язана з оцінюванням фактору «завершення війни з виходом України на лінію розмежування 23 лютого 2022 р.». Вплив цього чинника вважали визначальним 29,0 % вихідців з Київщини, 32,7 колишніх киян і 41,2 % вимушених мігрантів з інших регіонів.

Висновки. Фокусування уваги на вимушених мігрантах зі столиці дозволяє краще зрозуміти особливості виїзду та перебування за кордоном не лише цієї групи, а й вихідців з інших областей. Проведене дослідження виявило, що кияни частіше схильні оселятися за кордоном у столицях країн призначення. Серед них більше неодружених та бездітних осіб, що формує передумови для соціально-економічної інтеграції за межами країни. Регіо-

нальний характер зовнішньої трудової міграції, що домінував в Україні до повномасштабного вторгнення, імовірно вплинув на стратегії вимушеного виїзду за кордон. Мешканці різних регіонів з неоднаковою частотою повідомляли про наявність різного роду родинних та дружніх контактів за межами країни на момент повномасштабного вторгнення. У міграційній літературі такі контакти розглядаються як потужний ресурс у прийнятті рішення про міграцію (добровільну і вимушену). Кияни помітно рідше перебували за кордоном разом зі своїми шлюбними партнерами. Феномен об'єднаних родин українських вимушених мігрантів за кордоном, охоплених дослідженням, має місце за рахунок того, що у частини жінок чоловіки вже знаходилися за межами країни на момент повномасштабного вторгнення, дехто з чоловіків виїхав з окупованих територій через російський кордон, інші мають трьох і більше дітей. Більшість мігрантів-чоловіків, котрі опосередковано потрапили в поле зору нашого дослідження як шлюбні партнери респондентів, з великою імовірністю залишили Україну не порушуючи законодавчо встановлені приписи.

Вихідці зі столиці виявилися краще інтегрованими у країни вселення, що виражається у рівні володіння місцевою мовою, зайнятості на місцевому ринку праці та вищим рівнем фінансового добробуту. Водночас вони зберігають міцніші зв'язки з Україною. Колишні мешканці Київської області в деяких ознаках подібні до киян (статевий розподіл респондентів, частка подружжя, що перебуває в Україні, висловлена імовірність повернення), в інших — збігаються з представниками інших регіонів. Це стосується країн перебування респондентів, частки неодружених та бездітних респондентів. Дослідження виявило також випадки, коли населення Київської області виступало носіями проміжних ознак між Києвом та іншими регіонами, як-от віку респондентів, наявності контактів за кордоном на момент повномасштабного вторгнення та особливостей зайнятості.

Розробка ефективних стратегій управління міграцією, соціально-економічного розвитку країни обов'язково має враховувати регіональну специфіку вимушеної міграції. Столиця України є кращим стартовим майданчиком для інтеграції за кордоном, оскільки має сильніший потенціал порівняно з іншими регіонами у сфері соціального, економічного, культурного та інфраструктурного розвитку. За кордоном кияни часто також зосереджені у столицях та великих містах, з якими Києву конкурувати буде непросто. У короткостроковій перспективі Україна не зможе запропонувати стандарти життя, співставні з запровадженими у країнах нинішнього знаходження вимушених мігрантів. Проте вона зобов'язана створити відкриті рівні можливості для тих, хто має бажання і потенціал здійснювати проекти з розвитку різного масштабу (від мікропідприємств і волонтерських ініціатив до транснаціональних компаній), що може створити сприятливий загальний клімат проживання у країні і нові робочі місця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Життя на паузі: наміри та перспективи біженців з України. Регіональний звіт щодо намірів біженців № 4. Регіональне бюро УВКБ ООН для Європи. Липень 2023 року. 65 с. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/105661> (дата звернення: 15.11.2023).
2. Between Ukraine and Poland. Ukrainian migrants in Poland during the war. CMR Spotlight. Centre for Migration Research newsletter. #2(48), February 2023.
3. Дослідження соціально-політичних настроїв під час війни. Листопад 2022. *Gradus Research*. URL: <https://gradus.app/uk/open-reports/gradus-eu-wave-12-ua/> (дата звернення: 16.12.2023).
4. Українські біженці: настрої та оцінки (березень 2022 р.) *Разумков центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky> (дата звернення: 10.09.2023).
5. Настрої та оцінки українських біженців, що повертаються на Батьківщину (квітень-травень 2022р.) *Разумков центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-shcho-provertaiutsia-na-batktivshchynu> (дата звернення: 21.01.2024).
6. Настрої та оцінки українських біженців (липень-серпень 2022р.) *Разумков центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p> (дата звернення: 19.10.2023).
7. ЛЗІ презентувала проведене за підтримки ЄС дослідження про становище українських біженців. *Лабораторія законодавчих ініціатив*. URL: <https://parlament.org.ua/2023/09/15/lzi-prezentuvala-provedene-za-pidtrimki-yes-doslidzhennya-pro-stanovishhe-ukrayinskih-bizhentsiv/> (дата звернення: 15.11.2023).
8. Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. Третя хвиля дослідження. *Центр економічної стратегії*. 2024. URL: https://ces.org.ua/ukrainian-refugees_third_wave_research/ (дата звернення: 17.12.2023).
9. Презентація дослідження «Шлях додому: хто з українських мігрантів та біженців планує повернутися». *American University Kyiv*. 2024. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=raok2qWdbOA> (дата звернення: 26.03.2024).
10. Glick Shiller N., Caglar A. Migrant Incorporation and City Scale: Towards a Theory of Locality in Migration Studies. 2008. URL: https://www.academia.edu/33691522/Migrant_Incorporation_and_City_Scale_Towards_a_Theory_of_Locality_in_Migration_Studies?email_work_card=title (дата звернення: 18.02.2024).
11. Molikeyvych R. Forced Migrants from Occupied Kherson: Who, Where, Why, and How? *European Journal of Geography*. 2023. 14 (4). P. 53—65. <https://doi.org/10.48088/ejg.r.mol.14.4.053.065>
12. Бичай Р. Державна міграційна політика України в умовах воєнного стану: проблеми реалізації. *Сучасні виклики для міграційної політики: правові, освітні та історичні аспекти* : матеріали наук.-практ. круглого столу (Суми, 24 червня 2023 р.) / Ред. колегія: В. М. Завгородня, А. М. Куліш та ін. Суми: СумДУ, 2023. С. 4—7.
13. Блинова Є.О. Соціальний капітал в адаптації вимушених мігрантів. *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання*. Харків, 2017. С. 79—81.
14. Bobrova A., Lazarenko V., Khassai Ye., Filipchuk L., Syrбу O., Lomonosova N. et al. The First Days of Full-Scale War in Ukraine: Thoughts, Feelings, Actions. CEDOS, 2022.
15. Як організувати навчання для українських дітей за кордоном: поширені запитання-відповіді. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/pidtrimka-osviti-i-nauki-ukrayini-pid-chas-vijni/updated-potochni-vikliki-organizaciya-navchannya-dlya-ukrayinskih-ditej>

- za-kordonom-ta-vstupna-kampaniya/yak-organizuvati-navchannya-dlya-ukrayinskih-ditej-za-kordonom (дата звернення: 16.03.2024).
16. Daley A., Hu M., Warman C. Language proficiency and immigrants' economic integration. *IZA World of Labor*. 2019. <https://doi.org/10.15185/izawol.469>
  17. Van Houte M., Siegel M., Davids T. Deconstructing the meanings of and motivations for return: an Afghan case study. *CMS*. 2016. 4 (21). URL: <https://doi.org/10.1186/s40878-016-0042-y> (дата звернення: 20.02.2024).

REFERENCES

1. UNHCR Europe Bureau (July 2023). Life on Pause: Intentions and Prospects of Refugees from Ukraine. *Regional intentions report No. 4*. <https://data.unhcr.org/en/documents/details/105661> [in Ukrainian].
2. Centre for Migration Research (February 2023). Between Ukraine and Poland: Ukrainian migrants in Poland during the war. *CMR Spotlight*, 2 (48) [in Ukrainian].
3. Gradus Research (November 2022). *Study of socio-political sentiments during the war*. <https://gradus.app/uk/open-reports/gradus-eu-wave-12-ua/> [in Ukrainian].
4. Razumkov Centre (March 2022). *Ukrainian Refugees: Attitudes and Assessments*. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky> [in Ukrainian].
5. Razumkov Centre (April-May 2022). *Attitudes and Assessments of Ukrainian Refugees Returning Home*. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-shcho-povertaiutsia-na-batkivshchynu> [in Ukrainian].
6. Razumkov Centre (July-August 2022). *Attitudes and Assessments of Ukrainian Refugees*. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p> [in Ukrainian].
7. Laboratory of Legislative Initiatives (September 15, 2023). *LSI presented a EU-supported study on the situation of Ukrainian refugees*. <https://parlament.org.ua/2023/09/15/lzi-presentovala-provedene-za-pidtrimki-yes-doslidzhennya-pro-stanovishhe-ukrayinskih-bizhentsiv/> [in Ukrainian].
8. Centre for Economic Strategy (2024). *Ukrainian Refugees: Future Abroad and Plans to Return*. Third wave of research. https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/ [in Ukrainian].
9. American University Kyiv (2024). *Presentation of the study "Way Home: Who among Ukrainian migrants and refugees plans to return"*. <https://www.youtube.com/watch?v=raok2qWdbOA> [in Ukrainian].
10. Glick Shiller, N., & Caglar, A. (2008). Migrant Incorporation and City Scale: Towards a Theory of Locality in Migration Studies. https://www.academia.edu/33691522/Migrant_Incorporation_and_City_Scale_Towards_a_Theory_of_Locality_in_Migration_Studies?email_work_card=title
11. Molikeyvych, R. (2023). Forced Migrants from Occupied Kherson: Who, Where, Why, and How? *European Journal of Geography*, 14 (4), 53—65. <https://doi.org/10.48088/ejg.r.mol.14.4.053.065>
12. Bychay, R. (2023). State Migration Policy of Ukraine in Conditions of Martial Law: Implementation Problems. In: *Modern Challenges for Migration Policy: Legal, Educational, and Historical Aspects: Proceedings of the Scientific-Practical Round Table* (Sumy, June 24, 2023). P. 4—7. Sumy: Sumy State University.
13. Blynova, Y. (2017). Social capital in the adaptation of forced migrants. In: *Personality, Society, Law: Psychological Problems and Ways of Their Solution*. P. 79—81. Kharkiv.

14. Bobrova, A., Lazarenko, V., Khassai, Ye., Filipchuk, L., Syrbu, O., & Lomonosova, N., et al. (2022). *The First Days of Full-Scale War in Ukraine: Thoughts, Feelings, Actions*. CEDOS.
15. Ministry of Education and Science of Ukraine. (n.d.). *How to organize education for Ukrainian children abroad: frequently asked questions and answers*. <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/pidtrimka-osviti-i-nauki-ukrayini-pidchas-vijni/updated-potochni-vikliki-organizaciya-navchannya-dlya-ukrayinskih-ditej-za-kordonom> [in Ukrainian].
16. Daley, A., Hu, M., & Warman, C. (2019). Language proficiency and immigrants' economic integration. *IZA World of Labor*, 469. <https://doi.org/10.15185/izawol.469>
17. Van Houte, M., Siegel, M., & Davids, T. (2016). Deconstructing the meanings of and motivations for return: an Afghan case study. *CMS*, 4 (21). <https://doi.org/10.1186/s40878-016-0042-y>

Стаття надійшла до редакції 29.03.2024

Iryna Maidanik, PhD (Sociology), Leading Researcher
Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenka Blvd., 60
E-mail: Sulamif@online.ua
ORCID: 0000-0003-0422-1364

SOME REGIONAL PECULIARITIES OF FORCED MIGRATION FROM UKRAINE: THE CAPITAL AND OTHER REGIONS

The forced migration of Ukrainians within the country and abroad has become a characteristic feature of the era of full-scale invasion. It saved the lives and health of many people, as a decrease in population density in the areas most affected by the hostilities leads to a decrease in human losses. Despite the great research interest in the topic of forced migration, some aspects of it still remain poorly understood, in particular, it is important to study the peculiarities of forced migration at the localities level, at least in large cities. The purpose of this article is to single out the category of forced migrants who lived in Kyiv before the full-scale invasion by the aggressor country and to identify the peculiarities of staying abroad and the attitudes of this group. To achieve this goal, general scientific methods of analysis, synthesis, and induction were used. Empirical data were collected using the method of sample surveys. The method of grouping was used to distinguish Kyiv residents from the general population of respondents, and the method of comparison was used to identify the peculiarities of their forced migration abroad.

The study found that Kyiv residents are more likely to settle abroad in the capitals of their destination countries. Among them, there are more unmarried and childless individuals, which creates prerequisites for socio-economic integration outside the country. Also, people from the capital were less likely to have relatives abroad at the time of the full-scale invasion, which is likely due to their low level of participation in external labor migration in the previous period. Migrants from the capital proved to be better integrated in the countries of settlement, which is reflected in their proficiency in the local language, employment in the local labor market, and higher levels of financial well-being. At the same time, they retain stronger ties to Ukraine. Residents of Kyiv region are similar to Kyiv residents in some respects, while in others they are similar to residents of other regions. The study also revealed cases where the population of Kyiv region exhibited characteristics intermediate between Kyiv and other regions. The development of effective strategies for migration management, socio-economic development of the country during the war and post-war revival needs to take into account regional specifics.

Keywords: international migration, forced migration, Ukraine.

Cite: Makarova, Olena, Khmelevska, Oksana, & Gerasymenko, Iryna (2024). Otsiniuvannia aktualnosti ta vplyvu hlobalnykh vyklykiv dlia natsionalnoi polityky [Assessment of the Relevance and Impact of Global Challenges for National Policy]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (56), 62-80. <https://doi.org/10.15407/dse2024.02.062>

<https://doi.org/10.15407/dse2024.02.062>

УДК 330+316

JEL Classification: C 81, C 82, C 89

ОЛЕНА МАКАРОВА, чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, голов. наук. співроб.

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: makarova_h@ukr.net

ORCID: 0000-0001-8463-0314

Scopus ID: 57224606797

Researcher ID: JHX-4699-2023

ОКСАНА ХМЕЛЕВСЬКА, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kh_o@ukr.net

ORCID: 0000-0002-6982-1312

ІРИНА ГЕРАСИМЕНКО, голов. інженер

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: irina_gera@ukr.net

ORCID: 0009-0001-6465-7605

ОЦІНЮВАННЯ АКТУАЛЬНОСТІ ТА ВПЛИВУ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Статтю присвячено викладенню окремих результатів наукового проекту «Оцінювання національної соціальної політики у контексті глобальних викликів», реалізованому колективом фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України у 2022—2024 рр. Ці результати отримані у ході виконання завдань щодо визначення глобальних викликів для України, оцінювання їх актуальності та впливу на національну політику. Основним підґрунтям роботи є теоретичні та прикладні по-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2024. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ложення найбільш відомих досліджень таких категорій як глобальні ризики, загрози та виклики. Вивчення глобальних ризиків та викликів є на сьогоднішній день одним із найактуальніших наукових завдань, оскільки людство дедалі більше приходять до усвідомлення нагальної необхідності протистояння можливим загрозам для свого існування на рівні міжнародного співробітництва й національної політики. У статті здійснено короткий огляд сучасних досліджень із акцентом на методологію «Дослідження сприйняття глобальних ризиків» (GRPS), відповідно до якої Всесвітній економічний форум щорічно здійснює оцінювання та публікує їх результати у своїх доповідях. За аналогією з міжнародною методологією GRPS, у рамках реалізації проекту вперше в Україні здійснено серію опитувань національних експертів для оцінювання національного контексту сприйняття глобальних викликів. Перший раунд було проведено напередодні повномасштабного вторгнення російських військ на територію України, у період з 16 лютого до 23 лютого 2022 р., другий раунд — влітку 2022 р. і третій — восени 2023 р. Метою даного дослідження є визначення складу, ступеня актуальності та міри впливу глобальних викликів (на національному рівні — на населення країни, на локальному — на населення громади), а також вивчення темпоральної складової зміни їх сприйняття. Для формування основних положень дослідження у роботі використано загальнонаукові методи узагальнення, аналізу, порівнянь, а також графічний метод для візуалізації отриманих результатів. Інструментом стала побудована авторами матриця для двомірного оцінювання актуальності та впливу глобальних викликів, яка дала змогу згрупувати виклики за мірою зростання оцінюваних параметрів. У найчисленнішу групу увійшли вісім викликів, що мають значний вплив на національну політику та будуть актуальними у найближчі три роки: «Криза в сфері зайнятості», «Погіршення психічного здоров'я населення», «Колапс систем соціального забезпечення», «Зменшення доступності і якості освіти», «Нанесення шкоди екосистемам», «Збільшення соціальної нерівності», «Погіршення якості водних ресурсів», «Недостатнє забезпечення прав людини». Як катастрофічний експерти оцінили лише один виклик — це «Високий рівень збройного насильства», під яким, очевидно, вони мали на увазі людські втрати через загибель та поранення військових та цивільного населення, втрату здоров'я та працездатності. Саме ці виклики потребуватимуть першочергової уваги в процесі вироблення стратегій національної політики. Від адекватності рішень, що будуть прийматися, залежить спроможність нашої країни до протистояння глобальним викликам й забезпечення соціальної та економічної резильєнтності.

Ключові слова: оцінювання, глобалізація, загрози, ризики, виклики, експертне опитування, соціальна політика.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Вивчення глобальних ризиків та викликів є на сьогоднішній день одним із найактуальніших наукових завдань, оскільки людство дедалі більше приходять до усвідомлення нагальної необхідності протистояння можливим загрозам для свого існування. Знання ризиків дає змогу або протистояти можливим катастрофам, або (у разі їх невідворотності та перетворення на неминучі загрози) забезпечувати якомога більшу свою життєздатність. Актуальність вивчення глобальних викликів особливо зростає у період нестабільної світової геополітичної ситуації, а для України він багатократно посилюється воєнною ситуацією через повномасштабне вторгнення РФ. Розуміння природи та особливостей прояву глобальних викликів дає змогу приймати адекват-

ні рішення як на рівні міжнародних організацій, так і на національному рівні. Тому їх вивчення потребує не лише постійної уваги, але й удосконалення методології їх моніторингу та оцінювання.

Аналіз досліджень та публікацій. Сучасна теоретична платформа оцінювання таких феноменів, як «ризик», «загроза», «виклик» формується впродовж останніх 50 років. Розробляються фундаментальні принципи цих понять, методи і техніки оцінювання, практичні моделі та процедури. Ці надбання активно використовують у різних сферах життєдіяльності суспільства: охороні здоров'я, екології, політиці, праві, безпеці, обороні, інфраструктурній розбудові, ринку праці тощо. Підходи до визначення глобальних і національних ризиків та загроз, методи їх оцінювання висвітлено у працях Тер'є Авена (T. Aven) [1, 2], Ернеста Дж. Хенлі та Хіромітсу Кумамото (E. J. Henley & H. Kumamoto) [3], Тіма Бедфорда та Роджера Кука (T. Bedford & R. Cook) [4], Еріка Холлнагеля (E. Hollnagel) [5], Крістофера С. Танга (C. S. Tang) [6], Олени Герасименко (O. Herasymenko) [7] та багатьох інших. Провідні науковці активно досліджують зміни у світовому порядку, зумовлені появою нових тенденцій і викликів — так, наприклад, специфіка впливу глобальних кризових чинників на перспективи економічного та соціального розвитку України в повоєнному періоді розглядається у публікаціях Володимира Сіденка (V. Sidenko) [8], Василя Костриці (V. Kostrytsia) та Тетяни Бурлай (T. Burlai) [9].

Теоретичні та практичні аспекти застосування методів експертних оцінок та експертного опитування, зокрема, метода Дельфі, докладно розглянуто в монографії Бориса Грабовецького (B. Hrabovetskyi) [10]. Для національного рівня зазвичай застосовують методи оцінки, що спираються на виявлення загроз, оцінки їх впливу та визначення викликів для таких цінностей як життя і здоров'я, навколишнє середовище, добробут. Так, *OECD* оприлюднює узагальнення національних оцінок ризику (*National risk assessments*) у 20 країнах для ідентифікації викликів для суспільств та економік, а ще для формування адекватних цим викликам національних політик [11].

Домінуючим у полі вивчення ризиків сьогодні вважають Дослідження сприйняття глобальних ризиків (*GRPS*) Всесвітнього економічного форуму (*WEF*, *BEF*). Вже дев'ятнадцять років поспіль *GRPS* надає широкому загалу унікальну можливість орієнтуватись у сучасному ландшафті глобальних ризиків та відстежувати їхній вплив на різні сфери життєдіяльності суспільства. *Global Risk Practice*, на основі *GRPS* (яке проводять у другому півріччі), у січні наступного року готує доповіді (*Global Risks Report — GRRs*), які розповсюджують через цифрові та інші медіаресурси. Окрім результатів *GRPS*, у доповідях використовують якісний аналіз думок експертів з мережі спільнот і партнерів *WEF*, аналіз ретроспективних і поточних подій, а також опис очікуваних подій та їх наслідків (слід зауважити, що дані засновані на певних припущеннях, оскільки авторські колек-

тиви GRRs працюють у мінливому середовищі, що постійно трансформується через виникнення нових глобальних ризиків) [12—30].

Метою даної статті є здійснення оцінювання складу, ступеня актуальності та міри впливу глобальних викликів на населення України на базі використання міжнародної методології, формування висновків щодо можливостей застосування отриманих результатів для розробки національної політики.

Новизна статті. У статті вперше в Україні, на основі трираундового експертного опитування, здійснено оцінки ступеня актуальності та міри впливу глобальних викликів на населення України, визначено темпоральну складову зміни їх сприйняття, побудовано матрицю розподілу викликів за мірою зростання значень двомірної оцінки актуальності та впливу.

Методи. Загальнонаукові методи узагальнення, аналізу, порівнянь для формування основних положень дослідження. Спеціальні методи: міжнародна методологія GRPS як методологічна основа для національного дослідження; експертне опитування для оцінювання національного контексту сприйняття глобальних викликів. Допоміжні методи: графічний, матричне моделювання для ілюстрації отриманих результатів та як допоміжний інструментарій для їх аналізу та формування висновків.

Виклад основного матеріалу. Оцінювання глобальних викликів, ризиків та загроз сьогодні є одним з найбільш актуальних питань, яким переймаються вчені різних наукових напрямів, фахівці різних сфер діяльності, представники громадськості тощо. Найвідоміші міжнародні організації — ООН, МВФ, ВЕФ — постійно відслідковують перебіг глобальних процесів та здійснюють оцінювання їх актуальності та впливу. Наприклад, автори нової доповіді ООН «Глобальний огляд ресурсів 2024» (*Global Resources Outlook 2024*) попереджають: «Світ перебуває в епіцентрі потрійної планетарної кризи, пов'язаної зі зміною клімату, втратою біорізноманіття, забрудненням та відходами. Глобальна економіка споживає дедалі більше природних ресурсів у той час як світ відхилився від шляху до досягнення цілей сталого розвитку» [31].

Зважаючи на суттєву невизначеність та мінливість глобальних процесів, їх оцінювання становить складну задачу. Як правило, ці оцінки базуються на таких методах: ситуаційний аналіз, метод дедукції, метод інтерв'ю, метод колективного експертного оцінювання, прогнозування та побудови сценаріїв із застосуванням комп'ютерної симуляції.

Отже, одним з найбільш поширених методів, що застосовуються для таких оцінок, є метод експертного оцінювання. Значення експертних оцінок особливо зростає у період нестабільності та швидких непередбачуваних змін, коли застосування інших методів оцінювання стає обмеженим або взагалі не спрацьовує. Експертне оцінювання дає змогу дати адекватну оцінку змінам, що відбуваються, та глибше зрозуміти їх природу.

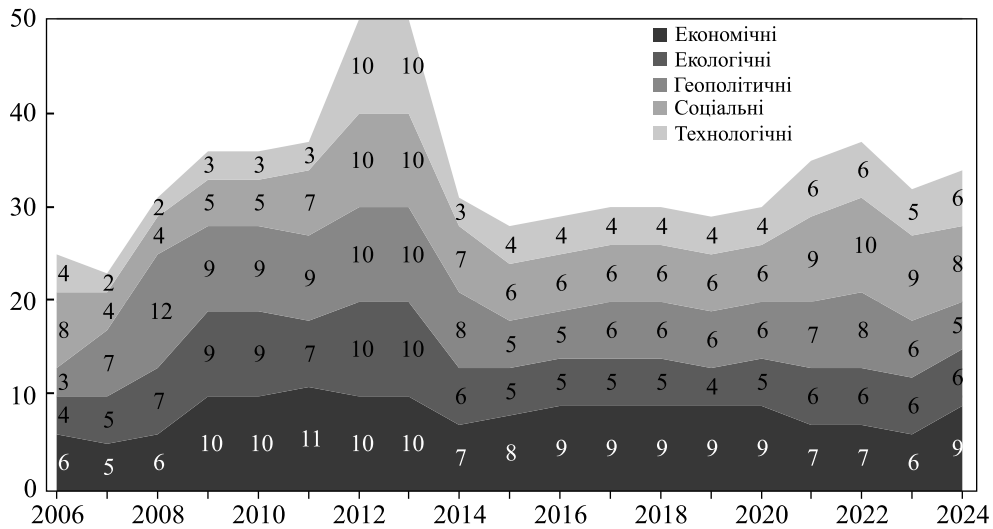

Рис. 1. Набори глобальних ризиків WEF (за кількістю по категоріях, од.)

Джерело: побудовано авторами на основі даних [12—30].

Прикладом ефективного використання методу експертного оцінювання для отримання оригінальних даних про глобальні ризики є Дослідження сприйняття глобальних ризиків (GRPS), відповідно до якої ВЕФ щорічно здійснює оцінювання та публікує їх результати у своїх доповідях. Методологію GRPS можна віднести до категорії соціологічного дослідження, проте її оригінальність визначають насамперед запропоновані підходи до ідентифікації та оцінювання глобальних ризиків, дослідження їх взаємозумовленості, факторів волатильності, довгострокових перспектив.

На думку Тер'є Авена [2], методологія GRPS має певні вади, як-от: використання відносних значень для ймовірності та впливу, що не враховують різницю у потенціалах та наслідках екстремальних подій; використання лише середніх значень у аналізі експертних оцінок; ігнорування повноти експертних знань і якості суджень при створенні матриці глобальних ризиків — проте вона постійно удосконалюється, інкорпорує нові підходи до прогнозування глобальних ризиків.

З 2006 р. і по теперішній час щорічні набори глобальних ризиків згруповані у п'ять основних категорій: економічні (*economic*), екологічні (*environmental*), геополітичні (*geopolitical*), соціальні (*societal*), технологічні (*technological*). Початковий набір глобальних ризиків WEF у 2006 р. складався з 25 найменувань, у 2024 р. — 34 (мінімум — 23 у 2007 р., максимум — 50 у 2012—2013 рр., середнє значення — 33 найменування) (рис. 1).

Таксономічні характеристики глобальних ризиків знаходяться під постійною ревізією GRPS — їх назви, дефініції та набори щорічно переглядають, модифікують, додають, розширюють, об'єднують, дезагрегують та

навіть пере класифікують. Наприклад, під час підготовки GRR—2024 до набору глобальних ризиків було внесено сім нових ризиків. Так, до групи економічних ризиків додано «Концентрацію стратегічних ресурсів (корисних копалин, матеріалів)» (*Concentration of strategic resources (minerals, materials)*) та «Брак талантів та / або робочої сили» (*Talent and / or labour shortages*). Ризик щодо кліматичних змін набув екстремального характеру і наразі характеризується «Критичною зміною земних систем (кліматичні переломні точки)» (*Critical change to Earth systems (climate tipping points)*). До геополітичної категорії додано новий ризик «Внутрішньодержавне насильство (громадянські страйки, заворушення, перевороты)» (*Intrastate violence (civil strikes, riots, coups)*). Серед соціальних ризиків виокремлено «Порушення прав людини та / або громадянських свобод» (*Erosion of human rights and / or civic freedoms*) та «Нерівність або відсутність економічних можливостей» (*Inequality or lack of economic opportunity*). Категорія технологічних ризиків доповнилася ризиком «Цензура і нагляд» (*Censorship and surveillance*). До того ж, ризик «Місінформація та дезінформація» (*Misinformation and disinformation*) було пере класифіковано з соціального на технологічний, тоді як «Порушення критичної інфраструктури» (*Disruptions to critical infrastructure*) трансформувалося з технологічного в економічний. Ризик «Несприятливі наслідки технологій ШІ» (*Adverse outcomes of AI technologies*) відокремився від «Несприятливих наслідків передових технологій (квантових, біотехнологічних, геоінженерії)» (*Adverse outcomes from frontier technologies (quantum, biotech, geoengineering)*), ризик «Стихійні лиха та екстремальні погодні явища» (*Natural disasters and extreme weather events*) було розділено на два: «Екстремальні погодні явища» (*Extreme weather events*) та «Не пов'язані з погодою стихійні лиха» (*Non-weather-related natural disasters*). Глобальні категорії ризику, що стосуються збоїв в управлінні, було усунуто — це стосується «Неефективності багатосторонніх інституцій і міжнародного співробітництва» (*Ineffectiveness of multilateral institutions and international cooperation*), «Нездатності адаптуватися до зміни клімату» (*Failure of climate-change adaptation*) та «Нездатності пом'якшити наслідки зміни клімату» (*Failure to mitigate climate change*) [30]. Назви та визначення решти ризиків було переглянуто та частково змінено або розширено для більш точного уявлення про потенційно несприятливі наслідки, які вони можуть спричинити, проте загальну концепцію кожного ризику було збережено.

Найбільш відомим підходом, що унаочнює щорічні ландшафти глобальних ризиків, є оцінювання з точки зору ймовірності та впливу. Для більш глибокого розуміння цих аспектів глобальних ризиків у методології GRPS упродовж 2006—2022 рр. використовували три часові рамки: короткострокові (до 2-х років) — для ідентифікації явних короткострокових та реальних загроз; середньострокові (до 5 років) — «ефект доміно» для

загроз / перспектив; довгострокові (до 10 років) — для ідентифікації екзистенціальних загроз. Проте у 2023—2024 рр. часові горизонти було переглянуто і нині оцінювання глобальних ризиків відбувається за такими категоріями: поточні ризики (у 2023 р. — маніфестні) — до 1 року; короткострокові — до 2-х років; довгострокові — до 10 років [29, 30].

Для підготовки щорічної Доповіді про глобальні ризики (GRR) у 2024 р. було залучено понад 1500 експертів, зокрема з урядових, бізнесових і академічних кіл [30]. За результатами GRPS—2024, у короткостроковій перспективі (до 2026 р.) переважають ризики: «Місінформація та дезінформація», «Екстремальні погодні явища», «Поляризація суспільства», «Міждержавний збройний конфлікт». Ризик «Місінформація та дезінформація» піднявся у рейтингу на 17 сходинок у порівнянні з 2023 р., а «Міждержавний збройний конфлікт» — на 9 сходинок [30, с. 14—15]. У довгостроковій перспективі (до 2034 р.) найбільше занепокоєння викликають екологічні ризики: «Екстремальні погодні явища», «Критична зміна земних систем» (новий ризик), «Втрата біорізноманіття та руйнування екосистеми», «Дефіцит природних ресурсів» та ризик «Місінформація та дезінформація» [30, с. 38].

Аналіз топ-5 глобальних ризиків говорить про зростання ролі не лише екологічної категорії, а й соціальної — ці ризики сприймаються як такі, що мають найбільші вірогідність та вплив. Це посилює важливість належного реагування на глобальні ризики, особливо у контексті негативних наслідків екологічних та соціальних загроз для нинішнього та майбутніх поколінь.

За результатами опитування WEF керівників вищої ланки, у топ-5 глобальних ризиків для України увійшли ризики, серйозність яких пов'язана насамперед з воєнним конфліктом, що триває від початку 2022 р. (див. табл. 1):

Таблиця 1. Результати додаткового опитування WEF керівників вищої ланки щодо сприйняття глобальних ризиків для України

Ранг Період	1 ранг	2 ранг	3 ранг	4 ранг	5 ранг
2023—2024	Гостра криза товарного постачання	Міждержавний конфлікт	Масштабна вимушена міграція	—	Автоматизація та переміщення робочих місць
			Невиконання заходів кібербезпеки		
2024—2025	Міждержавний збройний конфлікт	Вимушена міграція	Використання біологічної, хімічної або ядерної зброї	Державний борг	Інфляція

Джерело: побудовано авторами за результатами [29—30].

- 1) геополітична категорія — «Міждержавний збройний конфлікт» (*Interstate armed conflict*);
- 2) соціальна категорія — «Вимушена міграція» (*Involuntary migration*);
- 3) геополітична категорія — «Використання біологічної, хімічної або ядерної зброї» (*Use of biological, chemical or nuclear weapons*);
- 4) економічна категорія — «Державний борг» (*Public debt*);
- 5) економічна категорія — «Інфляція» (*Inflation*).

Порівнюючи результати опитування з минулорічними, можна констатувати, що для України загрози, пов'язані зі збройним конфліктом, не лише не слабшають, а навпаки, набувають ще більшої значущості.

За аналогією з міжнародною методологією оцінки глобальних ризиків GRPS, колективом науковців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України в рамках реалізації наукового проекту «Оцінювання національної соціальної політики у контексті глобальних викликів» було проведено серію опитувань національних експертів для оцінювання національного контексту сприйняття глобальних викликів¹.

Метою представлено дослідження є визначення складу, ступеня актуальності та міри впливу глобальних викликів для людства (на національному рівні — на населення країни, на локальному — на населення громади). У ролі експертів національного рівня були запрошені провідні українські вчені — фахівці в області соціальної політики, на місцевому рівні — фахівці, які мають причетність до прийняття рішень. При відборі експертів та проведенні опитування застосовувались стандартні принципи та процедури методів експертної оцінки [10]. Опитування національного рівня відбувалось у режимі онлайн у три раунди. Перший раунд було проведено напередодні повномасштабного вторгнення російських військ на територію України, у період з 16 до 23 лютого 2022 р., другий раунд — улітку 2022 р. і третій — восени 2023 р. Експертам пропонували оцінити глобальні виклики за аспектами актуальності та впливу на національну соціальну політику. Оцінювання проводилось за принципом присвоєння балів від 0 до 4, з відповідними градаціями для обох аспектів. Шкала для визначення впливу глобальних викликів на національну соціальну політику враховує його ступінь: 0 — не має впливу; 1 — слабкий; 2 — помірний; 3 — значний; 4 — катастрофічний.

Для визначення актуальності сформовано шкалу балів з урахуванням часових проміжків: 0 — навряд чи буде актуально для України; 1 — буде актуально через 10 років; 2 — буде актуально через 3—5 років; 3 — буде актуально у найближчі 3 роки; 4 — актуально зараз.

1 Колектив авторів висловлює подяку за участь в організації та проведенні опитування та надані розрахунки М. Откидачу, головному економісту відділу досліджень людського розвитку Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.

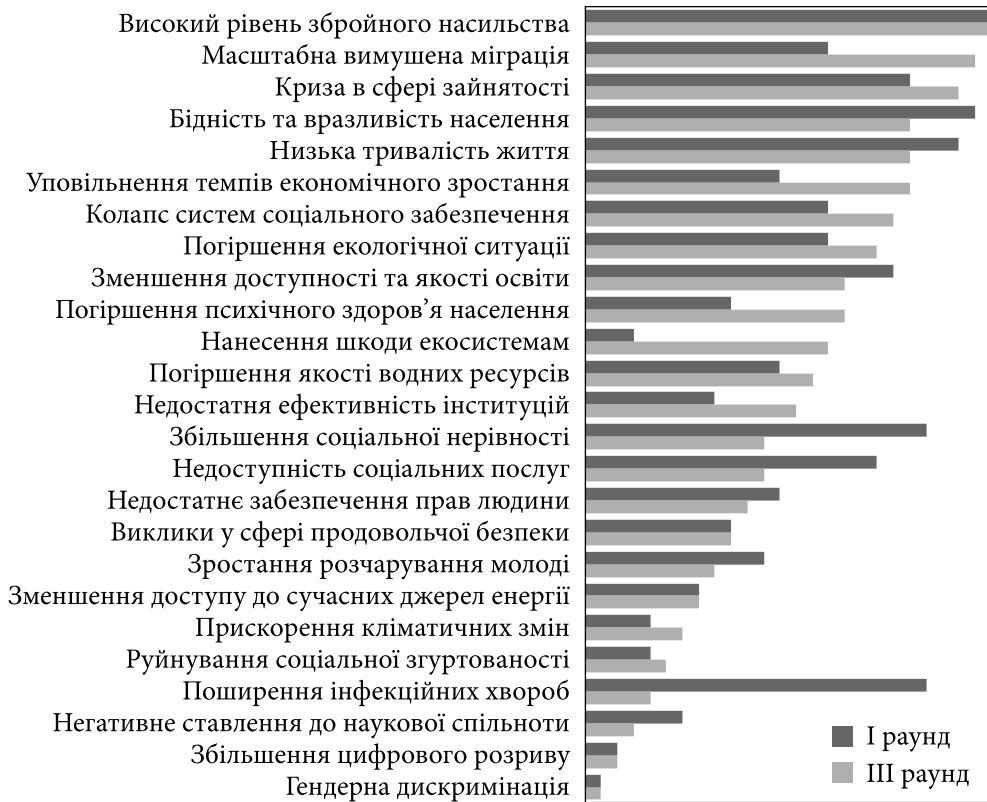
До найбільш впливових викликів третього раунду дослідження увійшли: «Високий рівень збройного насильства» — виклик має найвищий рейтинг в усіх раундах опитування, включаючи перший, що відбувся напередодні повномасштабного вторгнення — тобто воєнні події на Сході вже тоді викликали найбільше занепокоєння з точки зору впливу на політику. Другий рейтинг, через значний міграційний відтік на початку війни, має «Масштабна вимушена міграція» — оцінка впливовості виклику значно зросла (на 8 позицій) у порівнянні з довоєнним рівнем. Третє місце посіла «Криза в сфері зайнятості» — її рейтинг також дещо зріс, але не так помітно, як рейтинг міграції; це свідчить про те, що криза зайнятості на початку 2022 р. також становила серйозний виклик. Четверту позицію посіли такі виклики: «Бідність та вразливість населення», «Низька тривалість життя» та «Уповільнення темпів економічного зростання» — вони мають майже однакові значення оцінки. За період дослідження суттєво (на 8 позицій) зросла оцінка виклику, пов'язаного із уповільненням економічного зростання, що є безпосереднім наслідком як воєнних подій, так і посилення кризи зайнятості.

Глобальні виклики «Колапс системи соціального забезпечення», «Зменшення доступності та якості освіти», «Погіршення психічного здоров'я населення», «Нанесення шкоди екосистемам» та «Погіршення якості водних ресурсів» отримали рівень оцінки впливу, вищий за середній (7—12 ранги). Серед них особливо слід зазначити виклик, пов'язаний зі шкодою для екосистем — його рейтинг зріс на 12 пунктів.

Оцінюючи виклики, що характеризуються рівнем, нижчим за середній, констатуємо значне падіння рейтингу «Збільшення соціальної нерівності» та «Недоступності соціальних послуг». Проте найбільше вражає обвал рейтингу виклику «Поширення інфекційних хвороб», який на 17 пунктів втратив свої позиції та з 4-го місця перемістився на 22-ге — це вказує на те, що проблеми, які відчувались у період пандемії *Covid-19*, різко відійшли на другий план.

Порівняння рейтингів впливу глобальних викликів на національну політику за результатами 1-го та 3-го раундів опитування національних експертів представлено на рис. 2.

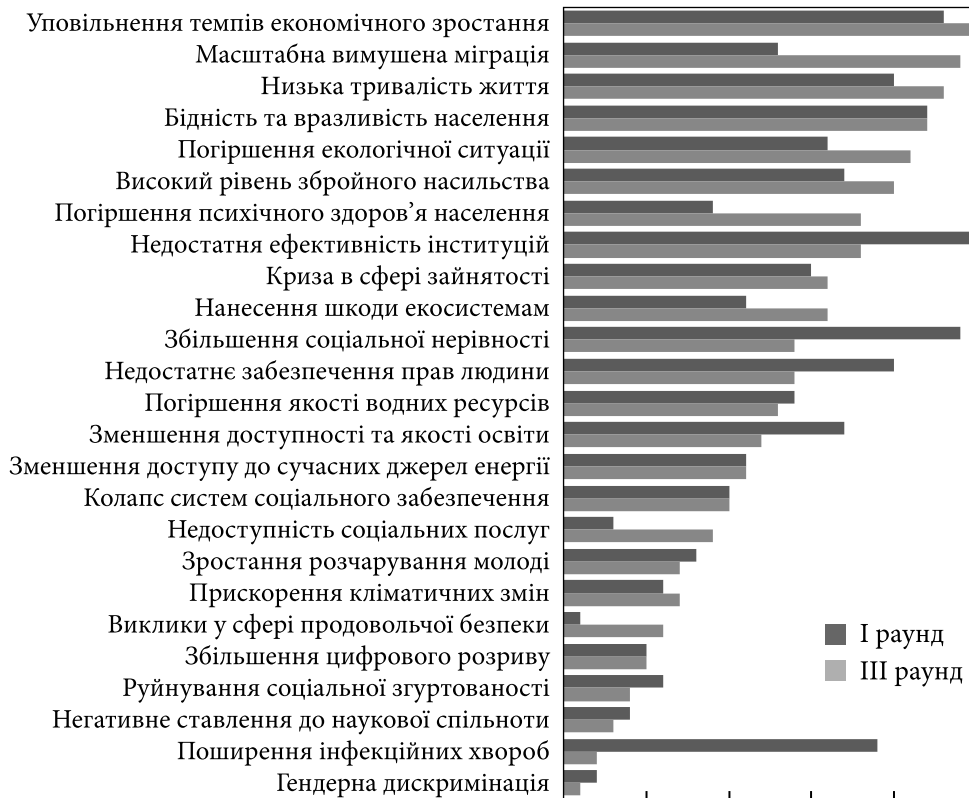
Дещо відрізняється від розподілу оцінок впливу диференціація викликів за актуальністю. Так, найбільшої актуальності за результатами третього раунду дослідження набуло «Уповільнення темпів економічного зростання» — цей виклик займає досить високі щаблі рейтингової шкали в усіх раундах, що свідчить про економічну та політичну нестабільність у країні впродовж останніх років. Друге місце посідає «Масштабна вимушена міграція», рейтинг якої зріс на 11 позицій порівняно з довоєнною оцінкою, адже війна змусила мільйони людей шукати безпечне місце проживання за межами країни. Дещо підвищився рейтинг виклику «Низька

Рис. 2. Порівняння рейтингів впливу глобальних викликів на національну соціальну політику, 1-й та 3-й раунди дослідження

Джерело: побудовано авторами за результатами опитування на національному рівні.

тривалість життя» — він посідає третю сходинку. Це може бути пов'язано як з військовими діями, так і погіршенням умов життя, недоступністю якісних медичних послуг, а також із серйозним психологічним навантаженням у військовий час — власне, сам виклик «Погіршення психічного здоров'я населення» займає шосту позицію в рейтингу актуальності і характеризується суттєвим зростанням рейтингової оцінки (на 9 позицій). Також до групи ризиків, що мають значну актуальність станом на зараз, увійшли «Бідність та вразливість населення», що була нагальною і в довоєнній Україні, та «Погіршення екологічної ситуації», рейтинг якої підвищився на 5 позицій саме у третьому раунді дослідження, адже ведення воєнних дій згубно впливає на екологію довкілля: спричиняє забруднення повітря шкідливими речовинами, зсуви ґрунтів, руйнацію екосистем тощо. Динамічно зростала впродовж дослідження і оцінка актуальності виклику «Високий рівень збройного насильства», що цілком очікувано для країни, яка довгий час перебуває у стані війни.

Рис. 3. Порівняння рейтингів актуальності глобальних викликів, 1-й та 3-й раунди дослідження
 Джерело: побудовано авторами за результатами опитування на національному рівні.

До групи викликів з оцінкою актуальності, вищою за середню, увійшли «Недостатня ефективність інституцій», «Криза в сфері зайнятості», «Нанесення шкоди екосистемам», «Збільшення соціальної нерівності», «Недостатнє забезпечення прав людини». Рейтинг виклику «Криза в сфері зайнятості», що значно зріс на початку війни, за результатами третього раунду дослідження повернувся на попередні позиції. Проте найбільше падіння рейтингу (на 10 пунктів) у цій групі зазнав виклик «Збільшення соціальної нерівності», що говорить про об'єднання суспільства перед спільною загрозою та формування солідарності між різними соціальними групами (хоча це може бути тимчасовим / ситуативним ефектом, зумовленим розподілом «колективного ризику» під час війни).

Серед викликів, що мають оцінки актуальності, нижчі за середні, слід виокремити «Недоступність соціальних послуг» (хоча його рейтинг зріс на 6 позицій порівняно з першим раундом опитування) та «Виклики у сфері продовольчої безпеки», актуальність якого стрімко зросла на початку пов-

номасштабного вторгнення внаслідок руйнування інфраструктури і логістичних ланцюгів та, попри відновлення сільськогосподарських і промислових ресурсів, усе ж не повернулася на довоєнний рівень.

У групі найменш актуальних ризиків, за результатами усіх трьох раундів опитування, — «Негативне ставлення до наукової спільноти» та «Гендерна дискримінація». Проте під час війни сюди увійшов виклик «Поширення інфекційних хвороб» — співставно з оцінкою впливу, його рейтинг знизився найбільш помітно (на 17 позицій). Це свідчить про те, що загроза Covid-19, що була надзвичайно актуальною у 2021 — на початку 2022 рр., на думку експертів, поступається місцем тим проблемам, з якими сьогодні стикається українське суспільство (рис. 3).

За результатами опитування національних експертів було побудовано матрицю глобальних викликів (ГВ). Поеднання оцінок актуальності глобальних викликів, що настають у певний проміжок часу, та ступеня їх впливу на національну соціальну політику, визначило вісім груп ГВ (рис. 4).

Найчисленніша група складається з восьми ГВ, що мають значний вплив на національну політику та будуть актуальними у найближчі три роки: «Криза в сфері зайнятості», «Погіршення психічного здоров'я населення», «Колапс систем соціального забезпечення», «Зменшення доступності і якості освіти», «Нанесення шкоди екосистемам», «Збільшення соціальної нерівності», «Погіршення якості водних ресурсів», «Недостатнє забезпечення прав людини».

Дві групи об'єднують по п'ять ГВ. Перша включає актуальні зараз виклики зі значним впливом на соціальну політику: «Масштабна вимушена міграція», «Уповільнення темпів економічного зростання», «Низька тривалість життя», «Бідність та вразливість населення», «Погіршення екологічної ситуації». До другої групи входять виклики з помірним впливом, що набудуть актуальності через 3—5 років: «Зростання розчарування молоді», «Прискорення кліматичних змін», «Виклики у сфері продовольчої безпеки», «Руйнування соціальної згуртованості», «Збільшення цифрового розриву».

Дві групи включають по два ГВ, які, за оцінками експертів, мають помірний вплив на національну політику, проте характеризуються різною актуальністю. До першої з них входять виклики, що будуть актуальними у найближчі 3 роки: «Недостатня ефективність інституцій», «Зменшення доступу до сучасних джерел енергії». До складу іншої групи увійшли найменш актуальні виклики: «Негативне ставлення до наукової спільноти», «Поширення інфекційних хвороб».

Три поля матриці містять по одному ГВ, водночас два з них характеризуються екстремальними значеннями впливу: виклик з катастрофічним впливом на національну політику, що буде актуальним у найближчі три роки — «Високий рівень збройного насильства», та виклик зі слабким впливом, що набуде актуальності лише через 10 років — це «Гендерна

АКТУАЛЬНІСТЬ, балів за оціночною шкалою				
буде актуально через 10 років, 0,5—1,5	буде актуально через 3—5 років, 1,51—2,5	буде актуально у найближчі 3 роки, 2,51—3,5	актуально зараз, 3,51—4,0	
катастрофичний, 3,51—4	—	1) високий рівень збройного насильства	—	
значний, 2,51—3,5	1) недоступність соціальних послуг	1) криза в сфері зайнятості; 2) погіршення психічного здоров'я населення; 3) колапс систем соціального забезпечення; 4) зменшення доступності і якості освіти; 5) нанесення шкоди екосистемам; 6) збільшення соціальної нерівності; 7) погіршення якості водних ресурсів; 8) недостатнє забезпечення прав людини	1) масштабна вимушена міграція; 2) уповільнення темпів економічного зростання; 3) низька тривалість життя; 4) бідність та вразливість населення; 5) погіршення екологічної ситуації	
помірний, 1,51—2,5	1) зростання розчарування молоді; 2) прискорення кліматичних змін; 3) виклики у сфері продовольчої безпеки; 4) руйнування соціальної згуртованості; 5) збільшення цифрового розриву	1) недостатня ефективність інституцій; 2) зменшення доступу до сучасних джерел енергії	—	
слабкий, 0,5—1,5	1) гендерна дискримінація	—	—	
ВПЛИВ, балів за оціночною шкалою				

Рис. 4. Матриця глобальних викликів, 3-й раунд дослідження Джерело: побудовано М. Откидачем за результатами опитування на національному рівні.

дискримінація». Третій окремо виділений ГВ «Недоступність соціальних послуг» — виклик, що значно впливає на національну політику, проте буде актуальним через 3—5 років.

Висновки. На підґрунті міжнародної методології оцінювання сприйняття глобальних ризиків GRPS проведено дослідження впливу та актуальності глобальних викликів для національної соціальної політики України. Отримана оцінка дає змогу зробити такі висновки. Найбільш комплексним і впливовим викликом, що зумовлює зміст ключових напрямів соціальної політики, безперечно, є виклик, пов'язаний зі збройним насильством, під яким, очевидно, експерти мали на увазі людські втрати через загибель та поранення військових та цивільного населення, втрату здоров'я та працездатності — з цим викликом безпосередньо пов'язане і занепокоєння значним поширенням психічних розладів. Два найбільш значних виклики, що мають глобальну природу та гостро посилюються внутрішнім становищем в Україні, пов'язані із кризою зайнятості та вимушеною міграцією. Дещо відрізняється від розподілу оцінок «впливу» диференціація викликів за актуальністю. Уповільнення темпів економічного зростання визнане експертами як найактуальніший виклик, що тісно пов'язаний з підвищенням рівня бідності, збільшенням соціальної нерівності, кризою в сфері зайнятості, зниженням якості і доступності соціальних послуг. Високий рейтинг цього виклику в усіх раундах свідчить про економічну і політичну нестабільність у країні впродовж останніх років, включаючи і довоєнний період. Поряд з масштабною вимушеною міграцією та низькою тривалістю життя, що посідають, відповідно, друге та третє місце за актуальністю, цей виклик визначається як такий, що має високу оцінку одночасно за обома аспектами. Значне психологічне навантаження, що відчуває цивільне населення і, у найбільшій мірі, військові, котрі безпосередньо беруть участь у бойових діях, сприяло зростанню актуальності виклику, пов'язаного з погіршенням психічного здоров'я. Воєнні дії також спровокували загострення і раніше наявних проблем, пов'язаних зі зниженням якості довілля та його впливом на здоров'я людей, виснаженням природних ресурсів та руйнуванням екосистем — екологічні виклики зараз сприймаються як досить актуальні й впливові і вимагають серйозної уваги з боку експертів і урядовців. Опитування WEF керівників вищої ланки свідчать про паралельність у сприйнятті загроз на національному рівні — глобальні ризики, пов'язані з міждержавним збройним конфліктом і вимушеною міграцією, визнані, за результатами GRPS, найсерйознішими для України на 2024—2025 рр.

Результати проведеного дослідження та побудована на їх основі матриця двомірної оцінки можуть бути використані у процесі розробки стратегічних напрямів національної соціальної політики. Виклики, що визначені найбільш впливовими та актуальними, потребуватимуть першочер-

гової уваги у виробленні стратегій та прийнятті рішень. Від їх адекватності та обґрунтованості залежатиме спроможність нашої країни до протистояння глобальним викликам та забезпечення соціальної та економічної резильєнтності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Aven T. Risk assessment and risk management: Review of recent advances on their foundation. *European Journal of Operational Research*. 2016. Vol. 253. No 1. P. 1—13. <http://doi.org/10.1016/j.ejor.2015.12.023>
2. Aven T. How to determine the largest global and national risks: Review and discussion. *Reliability Engineering & System Safety*. 2020. Vol. 199. 106905. <https://doi.org/10.1016/j.res.2020.106905>
3. Henley E. J., Kumamoto H. *Reliability Engineering and Risk Assessment*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1981. 568 p.
4. Bedford T., Cooke R. *Probabilistic Risk Analysis. Foundations and Methods*. UK: Cambridge University Press, 2001. 408 p.
5. Hollnagel E. *Safety-I and Safety-II: The Past and Future of Safety Management*. UK: Ashgate Publishing, 2014. 194 p.
6. Tang C. S. Perspectives in Supply Chain Risk Management. *International Journal of Production Economics*. 2006. Vol. 103. P. 451—488. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijpe.2005.12.006>
7. Герасименко О. Національні стандарти з ризик-менеджменту: концептуальні аспекти. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2021. № 2 (14). С. 84—93. [http://doi.org/10.25140/2411-5215-2018-2\(14\)-84-93](http://doi.org/10.25140/2411-5215-2018-2(14)-84-93)
8. Сіденко В. Виклики і можливості для стійкого економічного розвитку України в контексті глобального транзиту. *Економіка України*. 2024. № 1. С. 3—39. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.01.003>
9. Костриця В., Бурлай Т. Сучасні пріоритети соціального розвитку: вплив глобальних трансформацій і завдання України (по)воєнного періоду. *Економіка України*. 2023. № 4. С. 97—116. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.04.097>
10. Грабовецький Б. *Методи експертних оцінок: теорія, методологія, напрямки використання*. Вінниця: ВНТУ, 2010. 171 с.
11. *National Risk Assessments: A Cross Country Perspective*. Paris: OECD Publishing, 2017. 304 p. <https://doi.org/10.1787/9789264287532-en>
12. *Global Risks 2006*. World Economic Forum. Geneva, 2006. 26 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2006.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
13. *Global Risks 2007. A Global Risk Network Report*. World Economic Forum. Geneva, 2007. 34 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2007.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
14. *Global Risks 2008. A Global Risk Network Report*. World Economic Forum. Geneva, 2008. 54 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2008.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
15. *Global Risks 2009. A Global Risk Network Report*. World Economic Forum. Geneva, 2009. 37 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2009.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
16. *Global Risks 2010. A Global Risk Network Report*. World Economic Forum. Geneva, 2010. 52 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2010.pdf (дата звернення: 01.03.2024).

17. Global Risks 2011. 6th Edition. An initiative of the Risk Response Network. World Economic Forum. Geneva, 2011. 60 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2011.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
18. Global Risks 2012. 7th Edition. Insight Report. An initiative of the Risk Response Network. World Economic Forum. Geneva, 2012. 64 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2012.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
19. Global Risks 2013. 8th Edition. Insight Report. An initiative of the Risk Response Network. World Economic Forum. Geneva, 2013. 80 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2013.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
20. Global Risks 2014. 9th Edition. Insight Report. World Economic Forum. Geneva, 2014. 60 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2014.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
21. Global Risks 2015. 10th Edition. Insight Report. World Economic Forum. Geneva, 2015. 69 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_2015_Report15.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
22. The Global Risks Report 2016. 11th Edition. Insight Report. World Economic Forum. Geneva, 2016. 103 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/GRR/WEF_GRR16.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
23. The Global Risks Report 2017. 12th Edition. Insight Report. World Economic Forum. Geneva, 2017. 78 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/GRR17_Report_web.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
24. The Global Risks Report 2018. 13th Edition. Insight Report. World Economic Forum. Geneva, 2018. 80 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GRR18_Report.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
25. The Global Risks Report 2019. 14th Edition. Insight Report. World Economic Forum. Geneva, 2019. 114 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2019.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
26. The Global Risks Report 2020. 15th Edition. Insight Report. World Economic Forum. Geneva, 2020. 102 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risk_Report_2020.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
27. The Global Risks Report 2021. 16th Edition. Insight Report. World Economic Forum. Geneva, 2021. 97 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2021.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
28. The Global Risks Report 2022. 17th Edition. Insight Report. World Economic Forum. Geneva, 2022. 117 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2022.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
29. The Global Risks Report 2023. 18th Edition. Insight Report. World Economic Forum. Geneva, 2023. 98 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2023.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
30. The Global Risks Report 2024. 19th Edition. Insight Report. World Economic Forum. Geneva, 2024. 124 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf (дата звернення: 01.03.2024).
31. Global Resources Outlook 2024 — Bend the trend: Pathways to a Liveable Planet as Resource Use Spikes. United Nations Environment Programme. Nairobi, 2024. 181 p. URL: <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/44901> (дата звернення: 01.03.2024).

REFERENCES

1. Aven, T. (2016). Risk assessment and risk management: Review of recent advances on their foundation. *European Journal of Operational Research*, 253 (1), 1—13. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2015.12.023>

2. Aven, T. (2020). How to determine the largest global and national risks: Review and discussion. *Reliability Engineering & System Safety*, 199, 106905. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0951832018313954>
3. Henley, E. J., & Kumamoto, H. (1981). *Reliability Engineering and Risk Assessment*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
4. Bedford, T., & Cooke, R. (2001). *Probabilistic Risk Analysis. Foundations and Methods*. UK: Cambridge University Press.
5. Hollnagel, E. (2014). *Safety-I and Safety-II: The Past and Future of Safety Management*. UK: Ashgate Publishing.
6. Tang, C. S. (2006). Perspectives in Supply Chain Risk Management. *International Journal of Production Economics*, 103, 451—488. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijpe.2005.12.006>
7. Herasymenko, O. (2021). National standards for risk management: conceptual aspects. *Problems and prospects of economics and management*, 2 (14), 84—93. [http://doi.org/10.25140/2411-5215-2018-2\(14\)-84-93](http://doi.org/10.25140/2411-5215-2018-2(14)-84-93) [in Ukrainian].
8. Sidenko, V. (2024). Challenges and opportunities for resilient economic development of Ukraine in the context of global transition. *Economy of Ukraine*, 1, 3—39. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.01.003> [in Ukrainian].
9. Kostyrsia, V., & Burlai, T. (2023). Current priorities of social development: impact of global transformations and Ukraine's tasks in the (post)war period. *Economy of Ukraine*, 4, 97—116. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.04.097> [in Ukrainian].
10. Hrabovetskyi, B. (2010). *Methods of expert evaluations: theory, methodology, directions of use*. Vinnytsia: VNTU [in Ukrainian].
11. OECD (2017). *National Risk Assessments: A Cross Country Perspective*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264287532-en>
12. World Economic Forum (2006). *Global Risks 2006*. Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2006.pdf
13. World Economic Forum (2007). *Global Risks 2007. A Global Risk Network Report*. Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2007.pdf
14. World Economic Forum (2008). *Global Risks 2008. A Global Risk Network Report*. Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2008.pdf
15. World Economic Forum (2009). *Global Risks 2009. A Global Risk Network Report*. Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2009.pdf
16. World Economic Forum (2010). *Global Risks 2010. A Global Risk Network Report*. Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2010.pdf
17. World Economic Forum (2011). *Global Risks 2011 An initiative of the Risk Response Network* (6th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2011.pdf
18. World Economic Forum (2012). *Global Risks 2012. Insight Report. An initiative of the Risk Response Network* (7th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2012.pdf
19. World Economic Forum (2013). *Global Risks 2013. Insight Report. An initiative of the Risk Response Network* (8th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2013.pdf
20. World Economic Forum (2014). *Global Risks 2014. Insight Report* (9th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2014.pdf
21. World Economic Forum (2015). *Global Risks 2015. Insight Report* (10th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_2015_Report15.pdf
22. World Economic Forum (2016). *The Global Risks Report 2016. Insight Report* (11th ed.). Geneva, 2016. 103 p. https://www3.weforum.org/docs/GRR/WEF_GRR16.pdf

23. World Economic Forum (2017). *The Global Risks Report 2017. Insight Report* (12th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/GRR17_Report_web.pdf
24. World Economic Forum (2018). *The Global Risks Report 2018. Insight Report* (13th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_GRR18_Report.pdf
25. World Economic Forum (2019). *The Global Risks Report 2019. Insight Report* (14th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2019.pdf
26. World Economic Forum (2020). *The Global Risks Report 2020. Insight Report* (15th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risk_Report_2020.pdf
27. World Economic Forum (2021). *The Global Risks Report 2021. Insight Report* (16th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2021.pdf
28. World Economic Forum (2022). *The Global Risks Report 2022. Insight Report* (17th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2022.pdf
29. World Economic Forum (2023). *The Global Risks Report 2023. Insight Report* (18th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2023.pdf
30. World Economic Forum (2024). *The Global Risks Report 2024. Insight Report* (19th ed.). Geneva: WEF. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf
31. United Nations Environment Programme (2024). *Global Resources Outlook 2024 — Bend the trend: Pathways to a Liveable Planet as Resource Use Spikes*. Nairobi: UN. <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/44901>

Стаття надійшла до редакції журналу 01.04.2024

Olena Makarova, Dr. Sc. (Economics), Principal Researcher
Institute for Demography and Quality of Life Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenka Blvd., 60
E-mail: makarova_h@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8463-0314
Scopus ID: 57224606797
Researcher ID: JHX-4699-2023

Oksana Khmelevska, PhD (Economics), Leading Researcher
Institute for Demography and Quality of Life Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenka Blvd., 60
E-mail: kh_o@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6982-1312

Iryna Gerasymenko, Principal Engineer
Institute for Demography and Quality of Life Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenka Blvd., 60
E-mail: irina_gera@ukr.net
ORCID: 0009-0001-6465-7605

ASSESSMENT OF THE RELEVANCE AND IMPACT OF GLOBAL CHALLENGES FOR NATIONAL POLICY

The article is devoted to the presentation of certain results of the scientific project «Evaluation of national social policy in the context of global challenges», which was carried out by a team of specialists of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine in 2022—2024. These results were obtained during carrying out tasks related to the identification of global challenges for Ukraine, assessment of their relevance and impact on national policy. The main basis of this work is the theoretical and applied findings of the most famous studies of such categories as global risks, threats and challenges. The study

of global risks and challenges is one of the most relevant scientific tasks for today, as humanity is increasingly aware of the urgent need to confront possible threats to its existence both at the level of international cooperation and at the level of national policy. The article provides a brief overview of current research with an emphasis on the Global Risk Perception Survey (GRPS) methodology, according to which the World Economic Forum annually conducts assessments and publishes their results in its reports. By analogy with the international GRPS methodology, as part of the project implementation, for the first time in Ukraine, a series of surveys of national experts was conducted to assess the national context of global challenges perception. The first round was held on the eve of the full-scale invasion of Ukraine's territory by Russian troops, in the period from February 16 to February 23, 2022, the second round — in the summer of 2022, and the third — in the fall of 2023. The purpose of this study is to determine the composition, degree of relevance and measure of impact of global challenges (at the national level — on the population of the country, at the local level — on the population of the community), as well as to study the temporal component of changes in their perception. For the formation of main postulates of the research, the work uses general scientific methods of generalization, analysis, comparisons, as well as a graphic method — for visualization of obtained results. As a tool for the two-dimensional assessment of the relevance and impact of global challenges, the authors built a matrix that allowed to group the challenges according to the growth rate of the evaluated parameters. The largest group includes eight challenges that have a significant impact on national policy and will be relevant in the next three years: «Employment crisis», «Deterioration of the population's mental health», «Collapse of social security systems», «Decreasing accessibility and quality of education», «Damaging the ecosystems», «Increasing social inequality», «Deterioration of water resources quality», «Insufficient ensuring of human rights». The experts assessed only one challenge as catastrophic — the «High level of armed violence», by which they obviously meant human losses due to the death and injury of the military personnel and civilian population, loss of health and work capacity. It is these challenges that will require priority attention in the development of national policy strategies. The ability of our country to face global challenges and ensure social and economic resilience depends on the adequacy of the decisions that will be made.

Keywords: assessment, globalization, threats, risks, challenges, expert survey, social policy.

Cite: Shevtsova, Yulia (2024). Formuvannya vidpovidal'noyi povedinky molodi v protsesi sotsializatsiyi [Formation of Responsible Youth Behavior in the Process of Socialization]. *Demografiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (56), 81-97. <https://doi.org/10.15407/dse2024.02.081>

<https://doi.org/10.15407/dse2024.02.081>

УДК 304.35-342.5

JEL Classification: I 28

ЮЛІЯ ШЕВЦОВА, канд. наук з держ. упр., заст. дир. з наук. роботи
НДЦ «Інститут соціально-правових
та політичних досліджень імені Олександра Яременка»,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
01601, Україна, м. Київ, вул. Пирогова, 9
E-mail: shevtsovajuliya@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3734-8102

ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Сучасні виклики цифрового суспільства та проблеми «старіння» людських ресурсів підвищують наукову увагу до питання готовності молоді взяти на себе відповідальність за майбутній суспільний розвиток. Це зумовило мету статті — визначити, за яких умов зовнішнього середовища має відбуватися формування відповідальної поведінки молоді. Використано загальнонаукові методи дослідження: системний підхід, статистичний та графічний методи, метод аналізу та синтезу, метод емпіричного дослідження. В ході опрацювання наукових, інформаційних, статистичних джерел уточнено змістовний зв'язок між категоріями «відповідальність», «відповідальна поведінка», «готовність до відповідальної поведінки»; обґрунтовано важливість завчасного формування відповідальної поведінки молоді ще на етапі соціалізації. Було виявлено ключові сфери соціалізації молоді — сім'я, освіта, громадська діяльність, а також встановлено, що під впливом цих інституцій здійснюється інтегроване накопичення молоддю бази знань, практичного досвіду відповідальної дії, що розвивають здатність до критичного мислення та формують готовність молоді до відповідальної поведінки як норму та інтегровану цінність. Визначено перспективні для формування відповідальної поведінки молоді проактивні методики неформальної освіти та соціальні

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2024. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

практики, прикладом чого є авторська модель Літньої школи, яка інтегрує засвоєння базових навичок управлінської діяльності з практичним розробленням соціальних проєктів, що сприяє набуттю досвіду. Суб'єктам соціалізації запропоновано спрямовувати ключові впливи на молодь у таких напрямках: освітнє середовище — запровадження проактивних методик неформальної освіти, соціальних практик; сімейне середовище — розроблення стратегії сімейного виховання; громадське середовище — впровадження мотиваційних механізмів залучення молоді до участі в громадських організаціях, широке використання виховних колективних методик.

Ключові слова: відповідальність, відповідальна поведінка, готовність до відповідальної поведінки, громадська діяльність, молодь, людський ресурс, освітнє середовище, сімейне виховання, соціалізація молоді.

Постановка проблеми. В умовах динамічних глибинних перетворень, що спостерігаються в світі з настанням ХХ століття, змінюються вимоги до якості людських ресурсів. У сучасному суспільстві знань рівень розвитку інновацій і технологій є настільки високим, що неможливо одержати значну конкурентну перевагу тільки за рахунок продовження продуктивності дорослого населення, що стрімко старіє [1, с. 98]. Підвищення якості людських ресурсів — тобто внеску самих людей у суспільний розвиток — є набагато складнішим явищем, що служить більш широким цілям, ніж постачання людських ресурсів на ринок праці [2]. Розв'язання проблеми якості людських ресурсів вимагає більш інтенсивно залучати молодь для досягнення конкурентної стадії розвитку суспільства.

Але чи спроможні наявні теоретичні уявлення та стратегічні конструкції актуалізувати візію сучасної молоді як майбутнього носія відповідальності за суспільний розвиток? Чи враховано ступінь готовності молоді до цієї місії в умовах, коли сфери суспільного життя все більше переміщуються в бік штучного інтелекту, рішення приймають програми, а реальний та активний процес соціалізації молодого покоління замінено на віртуальний та пасивний?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема соціалізації особистості та механізми впливу на результативність цього процесу інтенсивно досліджують науковці, які стверджують, що в епоху суспільства знань вкрай важливою є освіта і соціальне виховання, та розглядають поведінку людини як результат попередніх впливів навколишнього середовища (В. Сухомлинський (V. Sukhomlynskyi) [11], М. Головатий (M. Golovaty) [19], М. Пірен (M. Piren) [18], М. Савчин (M. Savchyn) та ін.). Сучасні виклики глобалізації зумовлюють переосмислення наукового підходу до проблем взаємодії людини в соціумі. Так, С. Золотухіна (S. Zolotukhina) [14], О. Охрименко (O. Okhrimenko) [6], Т. Чепульченко (T. Chepulchenko) [7], С. Терно (S. Terno) [3] зазначають, що відповідальність має сприйматись як стрижнева цінність особистості, що формується суб'єктами виховного процесу. Закордонні дослідники (Д. Халперн (D. F. Halpern) [4], Л. Альфіта (Alfita et al) [10], Р. Капур (Kapur) [16], Д. Бліт (Dale Blyth) [9] вказують на важли-

вість соціальних впливів для формування готовності молодого людини прийняти на себе відповідальність за те, що буде далі, у **всіх сферах людської життєдіяльності**.

Зазначені розробки сприяли виробленню авторського підходу до аналізу проблеми готовності молодого покоління до управління суспільним та власним розвитком та зумовили **мету** статті — визначити умови зовнішнього середовища, за яких відбувається формування відповідальної поведінки молоді в процесі соціалізації.

Наукова новизна. В ході опрацювання наукових, інформаційних, статистичних джерел уточнено змістовний зв'язок між термінами «відповідальність», «відповідальна поведінка», «готовність до відповідальної поведінки», на цій підставі обґрунтовано важливість завчасного формування відповідальної поведінки молоді як потенційного носія людського ресурсу ще на етапі соціалізації. Для цього запропоновано інтегрований алгоритм накопичення бази знань, набуття практичного досвіду відповідальної дії, що розвивають здатність до критичного мислення та формують готовність молоді до відповідальної поведінки як норму та інтегровану цінність. Виявлено ключові сфери, що спричиняють визначальний вплив на формування відповідальної поведінки молоді в процесі соціалізації, — сім'я, освіта, громадська діяльність. Визначено перспективні для формування відповідальної поведінки молоді проактивні методики неформальної освіти та соціальні практики.

Методи дослідження ґрунтуються на застосуванні системного підходу до розв'язання проблеми: використано методи систематизації (для уточнення понятійного зв'язку між категоріями «відповідальність», «відповідальна поведінка», «готовність до відповідальної поведінки»); статистичний (для демонстрації безвідповідального ставлення до звернень громадян у системі публічної служби в Україні); аналізу та синтезу (для дослідження способів зростання впливу зовнішнього середовища — сімейного, освітнього, громадського — на процес соціалізації молоді), графічний (для опису алгоритму послідовності набуття молоддю досвіду відповідальної поведінки в процесі соціалізації); метод емпіричного дослідження (спостереження, порівняння та вимірювання) — для побудови моделі формування відповідальної поведінки молоді засобами неформальної освіти.

Виклад основного матеріалу. Відповідальність є загальносоціологічною категорією й водночас атрибутивною якістю для всіх сфер суспільного життя. Значення етимології поняття відповідальності дає можливість трактувати його як «покладений на когось або взятий на себе обов'язок» [14]. Виходячи з цього розуміємо зміст явища «відповідальної поведінки» у сенсі реальних вчинків людини, що узгоджені з вимогами соціальних норм, зачіпають інтереси не тільки самої людини, а й інших соціальних груп, визначаються очікуваннями людей щодо соціальної позиції суб'єкта [6, с. 7, 9].

Погоджуємось із Т. Чепульченко [7] у тому, що відповідальна поведінка уособлює практичний рівень відповідальності залежно від вимог об'єктивної необхідності: особистість несе відповідальність у тій мірі, наскільки вона виконує певні дії, а оціночним критерієм відповідальної поведінки є не суб'єктивна думка самої особистості, а суспільний зміст цієї дії.

Таким чином, відповідальна поведінка є складовою поняття відповідальності і забезпечує можливість свідомого віддання переваги певній поведінці, способу дій, зокрема в конфліктній ситуації. Якщо такої можливості немає, людина не працює свідомо, а тільки виконує команди ззовні. Особливо це стосується державної сфери, де посадові особи мають приймати відповідальні рішення.

На жаль, у Законі України «Про державну службу»¹ категорія «відповідальність» не віднесена до принципів державної служби, тож сучасний гарний управлінець — це переважно заслуга самої людини, результат її індивідуальної свідомості, відповідальності та здатності до вдосконалення.

Простежимо реальну ситуацію на прикладі аналізу інформації щодо кількості скарг, що надходять до Президента України. За загальним визначенням скарга — це офіційна письмова чи усна заява про незаконні або неправильні дії посадової особи, установи. Іншими словами — потреба розв'язати нестандартну ситуацію, яка не передбачена інструктивними вимогами. Задля її розгляду фахівець-професіонал має відповідально поставитися до ситуації та ухвалити зважене рішення. Реальна картина виглядає так: протягом 2022 р. до Офісу Президента України звернулося майже 3 мільйони громадян, якими порушено майже 82 тисячі різноманітних питань [5]. З них розв'язано позитивно тільки 7,2 % питань. На 92,5 % звернень надано відповідні роз'яснення, тобто проблема залишилась. На рівні облдержадміністрацій задоволено лишень 9,5 % звернень громадян, на рівні центральних органів виконавчої влади — 6,3; на рівні органів прокуратури надано роз'яснення на 98,0 % порушених питань [1].

Природою такого стану є те, що значна частина посадових осіб звикла діяти виключно в формальній площині нормативів, правил, інструкцій, перекладаючи тягар відповідальності на інших безособово, замість того аби керуватися наявними знаннями та професійним досвідом.

Водночас молоде покоління управлінців, приходячи в державну установу, починає діяти, спираючись на бажання отримати швидкий результат за мінімуму зусиль, тому наслідують не найкращі стилі управління попередників, тиражовані серед колег та підлеглих. Через це молодий фахівець потребує додаткового навчання на робочому місці, а суспільство і громадяни потерпають від наслідків незважених рішень, які:

¹ Про державну службу: Закон України від 10.12.2015. Редакція від 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/889-19>

- по-перше, становлять загрозу для демократичних перспектив у країні;
- по-друге, стають ментальною нормою поведінки для посадових осіб, передаються у «спадок» наступним поколінням управлінців;
- по-третє, зменшують конкурентоспроможність України в світі, оскільки XXI ст. є часом, коли саме розумові здібності людей, а не природні ресурси, капітал чи технології будуть визначати вирішальну грань між успіхом і невдачею, між розвитком та стагнацією [3; 4].

Отже, проблема полягає в протиріччі між потребою суспільства в фахівцях, які відповідально ставляться до покладених на них обов'язків, та недостатнім рівнем готовності молодого покоління до відповідальної поведінки. Тому потрібно завчасно виховати у молоді відповідальність як унормовану модель поведінки в майбутньому житті.

Т. Парсонс (T. Parsons) [8] стверджував, що норми — регулюють, а цінності — мотивують. Під «нормою» Парсонс розумів соціально схвалювані способи та моделі поведінки, зокрема вибір засобів досягнення мети з можливого кола альтернативних способів її досягнення. Люди впливають на інтеграцію цінностей через те, чи поділяють їх, чи не поділяють. Коли цінності стають інтегрованими, вони стають нормою. Так само і відповідальна поведінка, залежно від сфери застосування, як інтегрована норма має зв'язувати людей у процесі співпраці, забезпечувати її результативність.

Готовність до відповідальної поведінки. Відповідальна поведінка не виробляється сама по собі. Як навколишній світ сам по собі не навчить людину думати, так само і пасивне спостереження за життям не прищепить досвід відповідальної поведінки. Це — результат довготривалого цілеспрямованого виховного впливу на людину, починаючи з раннього віку, аби на момент «дорослості» вона була «повністю готовою» до відповідальної поведінки [4].

Що означає бути готовим? У багатьох смислах готовність означає, що людина здатна впоратися з тим, що чекає попереду, і робити свій внесок у те, що відбувається [9]. Готовність у всіх сенсах, які мають значення — когнітивно, а також соціально та емоційно, тобто теоретично і практично. Базис створюють знання та досвід. Лише знання надає людині можливість усвідомлювати правильність вибору варіанта поведінки та її наслідки [10]. Чим більше хтось отримує знань, то, безумовно, очікується, що він буде кращим у вирішенні проблем. Зосередженість на створенні та використанні знань у сучасних відкритих, менше передбачуваних, контекстах означає, що конструктивістські та динамічні форми знання органічно перетворюються в дії через досвід, а в мережі середовищ — через накопичення значущості та ефективності дій [2; 3; 10].

Зауважимо, що навіть за умов, коли застосування набутих знань відбувається свідомо, закріплення відповідальної поведінки у професії досить

часто не відбувається. Тільки розвинена здатність до критичного мислення або «міркування» як системного мислення, що включає елементи аналітичного, логічного, образного, творчого та інших видів мислення та ґрунтується на досвіді [3; 10], допомагає людині сприймати чиясь точку зору, генерувати власну, оцінювати причинно-наслідкові зв'язки, розвінчувати фейки, приймати зважені рішення. Але без набутого досвіду люди з розвиненими навичками міркування і знаннями не зможуть правильно вирішити проблеми. Так само люди, котрі мають здатність міркувати дуже добре, якщо вони не забезпечені базою відповідних знань і досвідом, теж не зможуть діяти відповідально [10].

Цей складний і тривалий шлях молодь має пройти саме в процесі соціалізації, під якою розуміємо сукупність соціальних і психологічних процесів, за допомогою яких індивід засвоює систему знань, норм і цінностей, що надають можливість бути включеним у суспільство [19, с. 382].

В Україні на законодавчому рівні визначено граничний вік молоді в межах 14—35 років². Не вдаючись до дискурсивного характеру встановлених рамок, що становить предмет окремого дослідження, зауважимо, що в цьому проміжку вчені [12, с. 7; 19] виділяють ключові періоди, коли власне відбувається соціалізація молоді:

- 14—17 років — переважно школярі, котрі живуть з батьками і знаходяться, як правило, на їх утриманні; визначальний вплив здійснюють сім'я та школа;

- 18—24 роки — молодь, яка здобуває подальшу освіту; на соціалізацію молоді особистості суттєво впливає навчальний заклад та зміна соціального оточення, роль сім'ї істотно зменшується;

- 25—29 років — молодь, яка працює; соціалізація завершується завдяки включенню молоді людини до процесу суспільного виробництва.

У наступні роки молодь повноцінно вступає у доросле життя, набуває зобов'язань, чітко окреслює сферу своїх інтересів та вподобань.

Таким чином, формування в процесі соціалізації усвідомленої відповідальної поведінки молоді відбувається під впливом дії великої гами об'єктивних та суб'єктивних чинників: освітній рівень, виховання, родинне оточення, соціальні зв'язки, залученість до суспільно-корисних дій тощо.

Звичайно, період первинної соціалізації дитини відбувається в колі родини зусиллями батьків [11, с. 12, 163, 170]. З віком життєвий шлях кожного індивіда розгалужується під впливом соціальних інституцій, що відповідають за окремі програми життєдіяльності: в гуртку за інтересами, в освітньому закладі, в громадському осередку, в професійному колективі. У міру того, як молода людина рухається сходами соціалізації, вона по-

² Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27.04.2021 № 1414-IX. Редакція від 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1414-20>

ступово закладає ціннісні норми й основні знання, здобуває базовий досвід взаємодії з середовищем, поведіння у певній ситуації.

Вплив освітнього середовища. Оскільки значна частина періоду соціалізації припадає на здобуття освіти, вплив освітніх інституцій на спосіб розуміння світу особистістю, на поведінку в ньому та оцінку певних речей є визначальним. З приходом модернізації та інтеграції штучного інтелекту збереження освітніх інституцій релевантними для розвитку цілісної молоді XXI ст. можливо тільки на підставі трансформації у напрямку впровадження інноваційних методів і технологій [14].

Щоб створювати спільноту, що продуктивно мислить, освітні установи мають створити широкий спектр послідовностей і досвіду [10]. Ще у дошкільних закладах вихователі доручають дітям нескладні завдання, спонукуючи вихованців до відповідальності. Перебуваючи в середніх школах, підлітки продовжують накопичувати багаж знань та досвіду, отримуючи можливість стійко практикувати навички відповідальної поведінки.

Надання академічних знань, безумовно, залишається пріоритетним завданням закладів вищої освіти, однак тільки їх недостатньо для виховання вдумливих і відповідальних громадян. Сьогодні студентам потрібно набутися вміння оцінювати та застосовувати отримані знання таким чином, щоб відповідати вимогам соціального та економічного ландшафту, що постійно змінюється [6; 10; 14; 15]. Якщо студент отримує знання лише з дисциплін, передбачених навчальним планом, замість цілісної картини взаємодії людини з середовищем він отримує окремі фрагменти, що не дозволяють йому у майбутньому передбачати наслідки своєї діяльності.

Отже, академічний обсяг знань, одержуваних у ВНЗ, має доповнюватися гнучкими навичками міркування, адаптивності, орієнтації на передбачення тощо. Завдання викладачів полягає в тому, щоб майбутній фахівець на основі отриманих знань уявляв весь алгоритм рішень і дій, що призводять до мети або до негативних наслідків, і внутрішньо усвідомлював свою професійну відповідальність. Шлях виховання такого фахівця — це насамперед застосування інноваційних освітніх стратегій та підходів, які допоможуть студентам самим застосувати на практиці методи, що дозволяють досягти покращень [16].

Ефективними методами прищеплення навичок відповідальної поведінки вважають проактивні методи навчання, засновані на моделюванні досліджуваних систем, явищ. У наш час поширення набули методики проектування, симуляцій та кейс-стаді, які виходять за межі наочних і вербальних, вбираючи їх елементи, водночас мають особливості, що дають змогу узагальнити дотичні завдання проблемного характеру [16]. «Занурення» в штучно створену задачу і середовище, максимально наближені до реальності, допомагає студентам долучитися до всебічного аналізу та розв'язання проблеми, що вимагає відповідальної поведінки. Під час використання

вказаних методів відбувається інтеріоризація отриманого досвіду з теорії та практики, що сприяє розвитку відповідальності як за результати своєї роботи, так і за результат колективних зусиль. Ці методи експерти вважають особливо затребуваними в умовах викликів складної сучасної соціальної ситуації з урахуванням організації освіти на перспективу.

Важливим для формування відповідальної поведінки вважають делегування відповідальності студентам [6, с. 92; 15]. Звичайно, студентам потрібно усвідомлювати відповідальність за виконання свого головного обов'язку — успішного навчання, адже зі здобуттям освіти вони зможуть досягти своїх професійних та особистих цілей. Але для того, щоб набуті знання та навички ефективно в майбутньому застосувати на практиці, важливо ще в процесі навчання поглибити уявлення студентів про відповідальну діяльність. Для цього пропонується залучати студентів до соціальних і трудових практик, виконання наукових та громадських проєктів, що допоможе студентам закріпити отримані знання через набуття досвіду.

Автором статті розроблено та впроваджено програму неформальної освіти студентської молоді, що здійснювалася через платформу Літньої школи [17]. Учасниками проєкту були активісти органів студентського самоврядування вищих закладів освіти м. Києва. Концепція нашої Літньої школи будувалась на поєднанні освітніх і практичних компонентів у такі змістовні модулі:

- «Успіх у професії» — моделювання управлінських ситуацій через дискусії, лекції-презентації та рольові ігри. Модуль також включав ознайомчі візити до державних структур та успішних бізнес-компаній.
- «Проєкуємо майбутнє» — технології проєктного менеджменту для успішної діяльності. Учасники залучалися до суспільно-корисної діяльності, втіленої в розроблення та реалізацію соціальних проєктів.
- «Ми самі можемо» — розвиток навичок життя в самоорганізованому суспільстві: колективне співіснування в умовах наметового табору, навчання проходили просто неба. Слухачі самостійно облаштовували помешкання, організовували колективне життя.

Усі модулі створювали органічну систему й надавали можливість, аби кожен зміг здобути важливі знання і спробувати застосувати їх на практиці. Інтерактив забезпечували фахівці з молодіжної роботи, керівники громадських організацій, автори кращих соціальних практик, представники бізнес-кіл, котрі прозоро малювали картину того, як здібний студент може бути корисним роботодавцю та суспільству.

Вплив Програми на досягнення мети — формування ціннісних та нормативних установок на відповідальну поведінку, загалом був такий:

- 300 молодих людей опанували сучасні стратегії побудови власних та колективних моделей розвитку, отримали досвід проєктного менеджменту,

навчилися аргументовано відстоювати власні думки, приймати управлінські рішення й передбачувати їх наслідки;

- усвідомлення та закріплення необхідності відповідального ставлення до себе та навколишнього світу відбувалось за допомогою модельних інструментів у доступному та привабливому форматі;

- тематика Літніх шкіл відповідала сучасним суспільним викликам: школа молодого державного службовця, школа управління проектами, школа управління громадською / студентською організацією, молодіжні дебати, стратегія спільного розвитку, соціальний стартап, проєкт «Молодь — громаді, громада — молоді», проєкт «Твоє майбутнє в Україні», проєкт «Молодь в місті»;

- отримавши в Літніх школах необхідні знання та досвід, студенти продовжили активну діяльність у своїх вишах шляхом створення дебатних клубів, розроблення моделей стратегічного та операційного розвитку органів студентського самоврядування, подання проєктів до громадського бюджету м. Києва, пропозицій до Стратегії розвитку м. Києва до 2025 р.

Резюмуючи, припускаємо, що вплив освітнього середовища на формування відповідальної поведінки молоді має ґрунтуватися на таких чинниках:

- інтегроване навчання з метою отримання крос-дисциплінарних знань;
- активне використання «проактивних» методик симуляцій управлінських ситуацій і виробничих процесів;
- делегування відповідальності студентам, надання можливостей для соціальних практик відповідальної поведінки під час навчання.

Вплив сімейного середовища. Вважається, що сім'я створює основу, де відбувається соціалізація особистості, особливо в ранній період [8; 11; 13; 19; 20]. На батьках лежить відповідальність за здоров'я, виховання і навчання дітей, їх розвиток, за підготовку до самостійного життя [19, с. 70]. Саме батьки забезпечують передачу дітям знань та інформації, розвиток необхідних позитивних якостей, формування та поширення моделей поведінки, адекватних сучасним і майбутнім викликам суспільства, заохочують своїх дітей до будівництва відносин на засадах обов'язку і відповідальності [20]. Батьки зобов'язані розвинути у дітей інтерес до навчання, озброїти дитину початковими трудовими вміннями, надавати для цього відповідні ресурси, — все це формує усталену поведінкову норму вчитись, жити та заробляти самостійно.

З підвищенням віку, здобуваючи освіту і професію, молоді люди стають усе більш самостійними, відокремлюються від батьків. Однак і в цей період традиційна роль родинного оточення є актуальною в сенсі засвоєння молоддю норм, еталонів поведінки, поглядів, традицій, характерних для сім'ї молоді та її найближчого оточення [18].

Батьківський вплив може здійснюватися також тоді, коли діти обирають моделі навчання. У цих випадках батьки повинні просто заохочувати

своїх дітей до того, щоб вони обрали ті області, які будуть для них придатними та корисними, і досягли успіху в тій галузі, яку оберуть. Соціально-економічні аспекти освітньої міграції, притаманної для України останніх років, також надають широкі можливості для батьківського впливу, як-от мотивація, планування «життєвого циклу», поведінкові стратегії, «матриця можливостей», інклюзія, мобільність тощо.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що батьки відіграють ключову роль при передачі знань і досвіду, а ще у формуванні відповідальної поведінки у своїх дітей. На батьків покладено відповідальність давати дітям зважені ідеї та пропозиції, мотивувати дітей рухатись у правильному напрямку задля досягнення цілей та завдань. Батьки мають допомогти дітям знаходити вирішення проблем та завдань, які можуть виникнути в ході їхнього дорослішання, але водночас заохочувати дітей приймати власні рішення, набувати власний досвід відповідальної поведінки. Але для цього вони самі мають володіти базовим досвідом відповідальної поведінки.

На жаль, питання значущості батьківського впливу на дітей, котрі перебувають у процесі соціалізації, не знаходяться сьогодні в зоні уваги дослідників, чії наукові пошуки зосереджені насамперед на ролі сім'ї в період віку раннього дитинства. Так само, як і моделі сімейного виховання не отримують розвиток ні інституційно, ні організаційно, ні ресурсно, бо сімейна політика зникла з «радарів» державних пріоритетів, що зазвичай притаманно нестабільним суспільствам та таким, що трансформуються [19, с. 70]. Але, якщо передачу поколінського досвіду від батьків до дітей не заохочувати і не прищеплювати системно, подібну безвідповідальну модель виховання дітей молодь буде копіювати і при створенні власної родини.

Вплив громадського середовища. Велика частка сучасних лідерів вихувалися в громадських об'єднаннях, водночас членами інститутів громадянського суспільства (ІГС) вважають себе не більше 5 % населення [21]. Однак наша країна акумулювала багаті традиції й конструктивний досвід колективних форм виховання молоді, що заслуговують глибокого осмислення з метою його використання системою соціалізації молоді. За всіх форм української державності особистості, котрі вийшли з молодіжного громадського руху, реалізували себе як керманічі в різних гілках влади, фактично визначали політику, від якої залежав розвиток українського народу. Колишні скаути, пластуни, соколята за умов відсутності власної державності поповнили лави борців за її відродження, а учасники студентських «революцій» — діячів різних сфер суспільного життя [18]. Сьогодні ІГС так само мають справляти вплив на формування суспільно схвалюваної поведінки молоді через стійкі соціальні практики, спрямовані на суспільне благо. Бо в основі лежить усвідомлена участь — результат додавання індивідуальної мотивації, поштовху до участі, ресурсів індивіду та умов зовнішнього середовища [21]. Ключовою складовою громадської участі

Рис. 1. Інструменти впливу ІГС на процес соціалізації молоді
Джерело: [21].

Рис. 2. Алгоритм впливу умов зовнішнього середовища на формування відповідальної поведінки молоді
Джерело: розроблено автором.

виступає активна дія: чіткі та ясні орієнтири змін власними силами є потужним стимулом до вмотивованої відповідальної поведінки (див. рис. 1). Соціально-значущі мотиви надають імпульс особистості брати участь у громадській діяльності, під час якої у молодій людині поповнюється багаж знань, формується критичне мислення, здобувається досвід відповідальної поведінки.

У процесі громадської діяльності формування відповідальної поведінки розвивається поступово через сходинки активної діяльності, засвоєння позитивного досвіду та генерацію нового, котрий трансформується в адекватні життєві цінності та норми. У майбутньому активісти ІГС, працюючи у різних сферах, звикають відповідати за свої дії перед громадою, громадянами та виборцями.

Отже, ступінь соціалізаційних впливів ІГС прямо пропорційний молодіжній участі: тобто чим раніше людина залучається до різних видів участі, тем більше вона отримує знань, навичок та впевненості в собі.

Для того, щоб збільшити кількість відповідальних громадян, котрі вийдуть із громадських організацій, необхідно збільшити рівень вмотивованості молоді щодо участі в громадському житті, здійснювати широку комунікативну політику з метою інформування молоді про можливості й перспективи. Доцільно також перейняти досвід країн Європи та США,

де наявність певного об'єму суспільно-корисної роботи надає привілеї під час вступу до коледжів та університетів, а також зараховується до рейтингу академічної успішності. В такий спосіб представники громадських об'єднань можуть стати лідерами думок для загальної студентської спільноти.

Узагальнюючи, представимо процес соціалізації молоді як результат інтегрального впливу зовнішніх середовищ — освітнього, сімейного, громадського, що в комплексі формують відповідальну поведінку як інтегровану цінність, перетворену на норму. Авторську модель зображено у вигляді блок-схеми (рис. 2).

Зрозуміло, що формування відповідальної поведінки становить лише частину системи соціалізації молоді, в той же час не вичерпує розмаїття усієї сукупності соціалізаційних впливів. Автор лише наголошує на важливості продуманих, цілеспрямованих засобів впливу на молоду особистість під час дорослішання — аби завчасно сформувати цільову установку молоді на відповідальне ставлення до праці та життя.

Узагальнюючи викладене вище, сформулюємо такі **ВИСНОВКИ**:

- в умовах наявних глобальних викликів «старіючого» суспільства та зміни поколінь дедалі більшої ваги набуває фундаментальне значення молоді як головного носія людських ресурсів;

- підготовка молоді до управління власними та суспільними справами здійснюється в процесі соціалізації;

- на думку автора, визнається така соціалізація молоді, яка ґрунтується на здобутті належного рівня знань, досвіду активної дії та розвитку здатності до критичного мислення, що завершується сформованою готовністю до відповідальної поведінки;

- під готовністю до відповідальної поведінки розуміємо стан досягнутого особистістю усвідомлення впоратися з тим, що чекає попереду, вчитися на досвіді і робити свій внесок у те, що відбувається;

- відповідальна поведінка молоді як інтегральна норма та цінність закладається й розвивається завдяки впливу ключових суб'єктів соціалізації (сім'я, освіта, громадське середовище), спрямованого на надання молоді можливості отримувати знання та власний досвід активної дії;

- для цього суб'єктам соціалізації молоді потрібно спрямовувати ключові впливи в таких напрямках:

- 1) освітнє середовище — підготовка молоді до життя в самоорганізованому суспільстві, створення інтегральних курсів та дисциплін, широке запровадження проактивних методик та методик неформальної освіти, соціальних практик;

- 2) сімейне середовище — розроблення стратегій сімейного виховання, посилення відповідальності батьків за виховання дітей самоорганізованими та успішними;

3) громадське середовище — впровадження мотиваційних механізмів залучення молоді до участі в громадських організаціях, активне використання виховних колективних методик.

Подальші дослідження мають зосередитися на таких аспектах проблеми, як вивчення рівня сформованості відповідальної поведінки молоді на кожному з етапів соціалізації, а також у тих середовищах, де вона формується.

ЛІТЕРАТУРА

1. Human Development Report 2015. Work for Human Development. United Nations Development Programme. 2015. URL: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2015> (дата звернення: 03.02.2024).
2. Chisholm L. Youth in knowledge societies: challenges for research and policy. *YOUNG*. 2001. 9(1). P. 61—72. URL: https://pjp-eu.coe.int/documents/42128013/47261653/Youth_in_knowledge_societ.pdf/ab8b1c32-100c-4829-9089-30bf5463ad1d?version=1.0 (дата звернення: 05.12.2023).
3. Терно С. Критичне мислення: чергова мода чи нагальна потреба? *Історія в школах України*. 2007. №. 4. С. 13—15. URL: https://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab//Stattidoubl/KM_chergova_moda.pdf (дата звернення: 05.12.2023).
4. Halpern D. F. *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking* (4th Edition). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers, 2003. <https://doi.org/10.4324/9781410606433> (дата звернення: 03.02.2024).
5. Інформаційно-аналітичні матеріали за підсумками роботи Департаменту з питань звернень громадян протягом 2022 року. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/appeals/informacijno-analitchni-materiali-za-pidsumkami-roboti-depa-109> (дата звернення: 03.02.2024).
6. Охріменко О. О., Іванова Т. В. Соціальна відповідальність. НТУУ «Київський політехнічний інститут». 2015. 180 с. URL: <https://ied.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/Socialna-vidpovidalnist.pdf> (дата звернення: 05.12.2023).
7. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць*. 2010. № 1(5). С. 137—142. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/6088> (дата звернення: 03.02.2024).
8. Efa Tadesse Debele. *Social Action and Social Structure: Summary and Commentary of Contemporary Sociological Theories with Special Emphasis to Talcott Parsons's Book*. Department of Sociology, College of Social Sciences, Addis Ababa University, Ethiopia. URL: https://www.govtgirlsekalpur.com/Study_Materials/Sociology/Sociology_Semester-6_CC13_Talcott_Parsons.pdf (дата звернення: 05.12.2023).
9. Blyth D. The importance of readiness. *Youth Development Insight*. University of Minnesota. 2015. URL: <https://blog-youth-development-insight.extension.umn.edu/2015/01/the-importance-of-readiness.html> (дата звернення: 03.02.2024).
10. Alfita, L., Kadiyono A. L., Nguyen, P. T., Firdaus, W., Wekke I. S. Educating the External Conditions in the Educational and Cultural Environment. *International Journal of Higher Education*. 2019. 8(8). P. 34—38. <https://doi.org/10.5430/ijhe.v8n8p34> (дата звернення: 05.12.2023).
11. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. У кн.: В. О. Сухомлинський. Вибр. твори: В 5 т. Т. 3. Київ: Рад. школа, 1977. 668 с. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S2>

- 1FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0004854 (дата звернення: 05.12.2023).
12. Молодь в умовах становлення Незалежності України (1991—2011 роки): щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні. Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Держ. ін.-т розвитку сімейної та молодіжної політики. Київ, 2011. 276 с. URL: <https://dismp.gov.ua/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=4352> (дата звернення: 05.12.2023).
  13. Рюль В. Дослідження феномену соціалізації в наукових концепціях розвитку особистості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2011. Вип. 23. С. 150—154. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6420/1/%D0%94%D0%9E%D0%A1%D0%9B%D0%86%D0%94%D0%96%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%A4%D0%95%D0%9D%D0%9E%D0%9C%D0%95%D0%9D%D0%A3%20%D0%A1%D0%9E%D0%A6%D0%86%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87.pdf> (дата звернення: 05.12.2023).
  14. Золотухіна С. Т., Зеленська Л. Д., Зеленський Р. М. Відповідальність як стрижнева цінність особистості. *Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. праць*. Слов'янськ, 2012. Спецвип. 10. С. 101—116. URL: https://www.researchgate.net/publication/330764318_vidpovidalnist_ak_strizneva_cinnist_osebistosti (дата звернення: 05.12.2023).
  15. Власова І., Калашнікова С., Оржель О., Рябченко В., Трима К., Червона Л. / за заг. ред. С. Калашнікової, О. Оржель. Теоретичні основи реалізації соціальної відповідальності університетів (аналітичні матеріали). Київ: Ін-т вищої освіти НАПН України, 2021. 161 с. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/sots-vidp-uviv_2021-161p.pdf (дата звернення: 05.12.2023).
  16. Radhika Kapur. Development of Management Skills among Students. University of Delhi. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/334587779_Development_of_Management_Skills_among_Students (дата звернення: 05.12.2023).
  17. Літня школа молодіжних лідерів розпочала роботу. Офіційний інтернет-портал Київської міської державної адміністрації. 2013. URL: <https://old.kyivcity.gov.ua/news/9422.html> (дата звернення: 03.02.2024).
  18. Пірен М., Ясенова А. Соціалізація молоді в українському суспільстві: стан, особливості становлення. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2011. № 4. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/658> (дата звернення: 03.02.2024).
  19. Головатий М. Ф. Соціальна політика та соціальна робота. Термін.-понятійн. слов. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. Київ: МАУП, 2005. 560 с. URL: <https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/nw53.pdf> (дата звернення: 03.02.2024).
  20. The Responsibility Of Citizens (Prospects For The Renewal Of Responsibility). In: W. David Stedman, La Vaughn G. Lewis (Eds). *Our Ageless Constitution.* Part VII. National Center for Constitutional Studies. Asheboro, NC: W. David Stedman Associates, 1987. URL: <https://nccs.net/blogs/our-ageless-constitution> (дата звернення: 05.12.2023).
  21. Комарова Н. Розвиток громадянської активності української молоді та формування лідерських якостей (Анотаційні матеріали НДР). НДЦ «Інститут сімейної та молодіжної політики імені Олександра Яременка». 2022. URL: https://dismp.gov.ua/wp-content/uploads/Simejna_molodizhna_politika_-2-88-102.pdf (дата звернення: 03.02.2024).

REFERENCES

1. Human Development Report 2015 (2015). Work for Human Development. United Nations Development Programme. <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2015>
2. Chisholm, L. (2001). Youth in knowledge societies: challenges for research and policy. *YOUNG*, 9(1), 61—72. https://pjp-eu.coe.int/documents/42128013/47261653/Youth_in_knowledge_societ.pdf/ab8b1c32-100c-4829-9089-30bf5463ad1d?version=1.0
3. Terno, S. (2007). Critical thinking: another fashion or an urgent need? *History in schools of Ukraine*, 4, 13—15. https://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab//Statti-doubl/KM_chergova_moda.pdf [in Ukrainian].
4. Halpern, D. F. (2003). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking* (4th Edition). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers. <https://doi.org/10.4324/9781410606433>
5. Informational and analytical materials based on the results of the work of the Citizen Appeals Department during 2022 (n.d.). Official online site of the President of Ukraine. <https://www.president.gov.ua/appeals/informacijno-analitichni-materiali-zapidsunkami-roboti-depa-109> [in Ukrainian].
6. Okhrimenko, O., & Ivanova, T. (2015). Social responsibility. Manual. National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute». 180 p. <https://ied.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/Socialna-vidpovidalnist.pdf> [in Ukrainian].
7. Chepulchenko, T. (2010). Social responsibility: concepts and essence. *Bulletin of NTUU «KPI». Politology. Sociology. Law: a collection of scientific works*, 1(5), 137—142. <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/6088> [in Ukrainian].
8. Debele, E. T. (2019). Social Action and Social Structure: Summary and Commentary of Contemporary Sociological Theories with Special Emphasis to Talcott Parsons's Book. Department of Sociology, College of Social Sciences, Addis Ababa University, Ethiopia. https://www.govtgirlsekalpur.com/Study_Materials/Sociology/Sociology_Semester-6_CC13_Talcott_Parsons.pdf
9. Blyth, D. (2015). The importance of readiness. Youth Development Insight. University of Minnesota. <https://blog-youth-development-insight.extension.umn.edu/2015/01/the-importance-of-readiness.html>
10. Alfita, L., Kadiyono, A. L., Nguyen, P. T., Firdaus, W., & Wekke, I. S. (2019). Educating the External Conditions in the Educational and Cultural Environment. *International Journal of Higher Education*, 8(8), 34—38. <https://doi.org/10.5430/ijhe.v8n8p34>
11. Sukhomlyns'kyi, V. (1977). I give my heart to children. In: *Selected works*, 5 vols. Vol. 3. Kyiv: Radyanska shkola. 668 p. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0004854 [in Ukrainian].
12. Youth in the conditions of the formation of the Independence of Ukraine (1991—2011): annual report to the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine on the situation of youth in Ukraine (2012). Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine, Govt. Institute for the Development of Family and Youth Policy. Kyiv. 276 p. <https://dismp.gov.ua/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=4352> [in Ukrainian].
13. Riul, V. (2011). Study of the phenomenon of socialization in scientific concepts of personality development. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 23, 150—154. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6420/1/%D0%94%D0%9E%D0%A1%D0%9B%D0%86%D0%94%D0%96%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0>

- %A4%D0%95%D0%9D%D0%9E%D0%9C%D0%95%D0%9D%D0%A3%20%D0%A1%D0%9E%D0%A6%D0%86%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87.pdf [in Ukrainian].
14. Zolotukhina, S., Zelens'ka, L., & Zelens'kyi, R. (2012). Responsibility as a pivotal value of the personality. *Humanization of the educational process: coll. of scientific works (Slavyansk)*, Special issue 10, 101—116. https://www.researchgate.net/publication/330764318_vidpovidalnist_ak_strizneva_cinnist_osobistosti [in Ukrainian].
  15. Vlasova, I., Kalashnikova, S., Orzhel', O., Ryabchenko, V., Tryma, K., & Chervona, L. (2021). Theoretical foundations of the implementation of social responsibility of universities: preprint (analytical materials). Kyiv: Institute of Higher Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/sots-vidp-univ_2021-161p.pdf [in Ukrainian].
  16. Kapur, R. (2019). Development of Management Skills among Students. University of Delhi. https://www.researchgate.net/publication/334587779_Development_of_Management_Skills_among_Students
  17. The summer school of youth leaders has started (2013). The official Internet portal of the Kyiv City State Administration. <https://old.kyivcity.gov.ua/news/9422.html> [in Ukrainian].
  18. Piren, M., & Yasenova, A. (2011). Socialization of youth in Ukrainian society: state, peculiarities of formation. *Education of the Region: Political Science, Psychology, Communication*, 4. <https://social-science.uu.edu.ua/article/658> [in Ukrainian].
  19. Holovatyy, M. (2005). Social policy and social work: Terminological Dictionary. Kyiv: MAUP. 560 p. [in Ukrainian].
  20. Stedman, W. D. (1987). The Responsibility Of Citizens (Prospects For The Renewal Of Responsibility). In: *Our Ageless Constitution* (Asheboro, NC, W. David Stedman Associates). Part VII. <https://nccs.net/blogs/our-ageless-constitution>
  21. Komarova, N. (2022). Development of civic activity of Ukrainian youth and formation of leadership qualities (Annotated materials of research work). The official website of the State Institute of Family and Youth Policy. https://dismp.gov.ua/wp-content/uploads/Simejna_molodizhna_politika_-2-88-102.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 18.12.2023

Yulia Shevtsova, PhD (Public Administration),
Deputy Director of the Research Center “Institute of Social, Legal and Political
Studies named after Oleksandr Yaremenko”
Educational and Scientific Institute of Law and Political Science,
Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov,
01601, Kyiv, Str. Pyrogova, 9
E-mail: shevtsovajuliya@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3734-8102

FORMATION OF RESPONSIBLE YOUTH BEHAVIOR IN THE PROCESS OF SOCIALIZATION

The paper analyzes the problem of the influence of surrounding environment on the formation of responsible behavior of young people. The modern challenges of the digital society and the problems of the “aging” of human resources increase scientific attention to the question of the readiness of young people to take responsibility for the future social development. Therefore, it is important to determine the external conditions which form responsible behavior of young people. General scientific methods of research were used to fulfill the

task: systematic approach, statistical and graphic methods, method of analysis and synthesis, method of empirical research. A meaningful connection between the categories “responsibility”, “responsible behavior”, “readiness for responsible behavior” was established; on this basis, the importance of early formation of responsible behavior of young people at the stage of socialization was substantiated. The key spheres of youth socialization were found out: those are family, education, public activities. The author established that under the influence of these institutions, the integrated accumulation of a knowledge base, practical experience of responsible actions is carried out by young people, which develops the ability for critical thinking and collectively forms in young people the readiness for responsible behavior as a norm and an integrated value. Proactive methods of informal education and social practices promising for the formation of responsible behavior of young people were identified, the author’s model of the Summer School was presented as an example, which integrates the acquisition of basic management skills with the practical development of social projects, which contributes to the acquisition of experience. As a result, the agents of socialization were suggested to direct the key influences on young people in the following directions: educational environment — introduction of proactive methods of informal education, social practices; family environment — development of family education strategy; public environment — implementation of motivational mechanisms to involve young people in the participation in non-governmental organizations, wide use of educational collective methods.

Keywords: responsibility, responsible behavior, readiness for responsible behavior, public activities, youth, human resources, educational environment, family upbringing, socialization of youth.

Cite: Cymbal, Oleksandr, Ostafiichuk, Yaroslav, & Pylypiv, Vitalii (2024). Instytutsiinyi prostir sfery opłaty pratsi [Institutional Environment of the Labor Remuneration]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (56), 98-117. <https://doi.org/10.15407/dse2024.02.098>

<https://doi.org/10.15407/dse2024.02.098>

УДК 331.2:338.22

JEL Classification: J 21, J 30, E 61

ОЛЕКСАНДР ЦИМБАЛ, д-р екон. наук, старш. наук. співроб., зав. відділу

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: cymbal_a@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0699-2499>

Scopus ID: 58499963700

ЯРОСЛАВ ОСТАФІЙЧУК, д-р екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: ost_ya@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-4100>

Scopus ID: 57205740585

ВІТАЛІЙ ПИЛИПІВ, д-р екон. наук, проф., радник

Програма «U-LEAD з Європою»

01001, Україна, м. Київ, вул. В. Житомирська, 20

E-mail: vpylypiv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5887-3897>

Scopus ID: 57210699760

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОСТІР СФЕРИ ОПЛАТИ ПРАЦІ

Проблема адекватного виконання оплатою праці своїх економічних і соціальних функцій, її відповідності критеріям гідної праці є вкрай актуальна для України. Її неможливо вирішити тільки шляхом коригування наявних та прийняття нових нормативно-правових актів трудового права, оскільки відповідні законодавчі зміни повинні бути сприйняті ключовими сторонами соціально-трудомих відносин. Мета статті — дослідити інституційний простір сфери оплати праці в Україні у його різнома-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2024. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

нітних проявах, виявити найпоширеніші інституційні конструкції, структури та практики, які потребують корекції і мають стати пріоритетним об'єктом державної політики. Дослідження проведене з використанням методів кабінетного аналізу. В умовах браку офіційних статистичних даних про ринок праці та оплати праці застосовано непрямі методи оцінки на основі доступних адміністративних даних, матеріалів міжнародних організацій, результатів соціологічних опитувань тощо. Автори відмовилися від традиційного ототожнення інститутів виключно із формальними організаціями, які переважно створює державна влада. Новизна роботи полягає у дослідженні поширених неформальних інституційних конструкцій та практик, їх основних проявів і соціально-економічних наслідків.

З'ясовано, що за низької ефективності контролюючих і караючих інструментів державного регулювання, в інституційному просторі сфери оплати праці укорінилася низка неформальних та імпліцитних інституційних конструкцій на додаток чи взамін формальних норм і правил, зокрема це мінімізація оплати праці, оплата праці на основі індивідуальних домовленостей, неоплачувана понаднормова праця, фіктивні фізичні особи — підприємці та ін. Проаналізовано прояви, основні причини та наслідки поширення неформальних практик. Оцінено вплив повномасштабної воєнної агресії проти України на ринок праці та патерни робочої сили щодо умов праці й оплати праці, наголошено на зростанні ризику поглиблення дефіциту працівників для потреб повоєнного відновлення країни. Розкрито роль держави як найбільшого роботодавця та основні трансформації інституту оплати праці в бюджетній сфері. Зроблено висновки щодо пріоритетних функцій держави у сфері оплати праці, виходячи з необхідності забезпечення резильєнтності національної економіки.

Ключові слова: оплата праці, інститут, інституційна конструкція, ринок праці, мінімальна заробітна плата.

Постановка проблеми та актуальність. Сфера оплати праці є об'єктом політики будь-якої сучасної держави. Заробітна плата виступає основним джерелом грошових доходів населення, зумовлюючи рівень і якість життя, розмір майбутніх пенсійних виплат тощо. У більшості розвинених країн світу мінімальна заробітна плата визнана однією з базових державних соціальних гарантій та розглядається як інструмент політики боротьби з бідністю і нерівністю. Конфігурація системи оплати праці є важливим макроекономічним регулятором, що впливає на рівень зайнятості, продуктивність праці, величину податкових надходжень, детермінує динаміку технологічної модернізації та ін. Від того, наскільки збалансовано поєднано та ефективно виконуються соціальні й економічні функції оплати праці, значною мірою залежать перспективи сталого розвитку країни.

Для України проблема оплати праці є вкрай актуальною. Країна визначається з баченням свого майбутнього розвитку в умовах скорочення населення та вірогідного дефіциту робочої сили. Без ефективної системи оплати праці такі завдання як повернення вимушених мігрантів та стримування трудової еміграції, переорієнтація робочої сили в перспективні професії, підвищення продуктивності праці, формування внутрішнього попиту на товари та послуги тощо не можуть бути вирішені. Існуюча модель оплати праці експертами оцінюється як неефективна й асоціальна.

Реальна заробітна плата не відповідає ані витратам на відтворення працівника, ані його конкретному трудовому внеску.

У виступі з нагоди 27-ї річниці прийняття Конституції Президент України запропонував основні орієнтири майбутньої Української доктрини¹, де серед найактуальніших завдань визначено відмову від політики дешевої робочої сили як конкурентної переваги України. Очевидно, що проблему адекватного виконання оплатою праці своїх економічних і соціальних функцій, її відповідності критеріям гідної праці неможливо вирішити на засадах однобічного державного адміністрування. Прийняття нових «правил гри» не гарантує їх виконання, якщо вони не будуть сприйняті ключовими інституційними гравцями. Сучасні ринкові економічні системи повинні шукати оптимальну рівновагу стратегічних інтересів різних інституційних суб'єктів у сфері оплати праці. У цьому контексті дослідження інституційної структури сфери оплати праці у її різноманітних конструкціях і проявах є актуальним науково-практичним завданням, яке, попри свою значимість, залишається маловивченим на вітчизняних теренах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових публікаціях висвітлюється широкий спектр проблем інституалізації сфери оплати праці. Питанням моделювання впливу інститутів на продуктивність праці та нерівність в оплаті праці присвячені публікації А. Бассаніні (A. Bassanini) [1—2], Е. Бенмелеха (E. Benmelech), Н. Бергмана (N. K. Bergman) та Г. Кіма (H. Kim) [3], В. Ейхгорста (W. Eichhorst) [4], Е. Готьє (E. Gautier) та ін. [5]. Питання стійкості та ефективності інститутів у сфері оплати праці в кризових умовах, зокрема під час пандемії *Covid-19*, розглянуто в останніх звітах МОП, ЄЕК ООН та Світового Банку [6—9]. В українських наукових колах цю тематику висвітлено у роботах Л. Васюренка (L. Vasyurenko), О. Жук (O. Zhuk), Т. Заяць (T. Zayats), І. Петрової (I. Petrova), Я. Сімутіної (Ya. Simutina), С. Цимбалюк (S. Tymbaliuk) та ін.

У вітчизняних і зарубіжних дослідженнях здебільшого аналізуються формальні інститути з акцентом на питаннях нормативно-правового й організаційного забезпечення їх функціонування. Водночас маловивченими залишаються неформальні інституційні конструкції та практики, вплив яких на сферу оплати праці може бути суттєвим і часто неоднозначним. Серед актуальних досліджень цього напрямку доречно виділити спеціальні звіти «Єврбарометр» [10] та публікації К. Вільямса (C. C. Williams), Дж. Раунда (J. Round), Я. Кремерса (J. Cremers) [11—12], присвячені проблемі недекларованої праці. Виходячи з положень інституційної теорії Д. Нортона (D. C. North) [13], Г. Гельмке (G. Helmke), С. Левицького (S. Levitsky) [14],

¹ Виступ Президента України Володимира Зеленського у Верховній Раді України до Дня Конституції України 28 червня 2023 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/print/238212.html> (дата звернення: 13.02.2024).

учасники незадекларованої економіки розглядаються як соціальні актори, яких спонукає до незадекларованої праці відсутність у них вертикальної довіри (до урядів) і горизонтальної довіри (до інших). Такі методологічні підходи значно розширюють інструментарій дослідження інституційного простору сфери оплати праці. Однак можливості їх застосування в Україні обмежені через відсутність спеціальних статистичних обстежень незадекларованої праці (як це практикується в ЄС).

Новизна роботи. Досліджено інституційний простір сфери оплати праці, зокрема найбільш поширені неформальні інституційні конструкції та практики, їх основні прояви і соціально-економічні наслідки.

Автори відмовилися від традиційного ототожнення інститутів виключно із формальними організаціями, які переважно створює державна влада. До інститутів та їх елементів віднесено такі феномени організації колективної людської активності: соціальні, культурні та субкультурні норми і шаблони щодо поведінки, мотивування, інтерпретації фактів дійсності тощо. Відповідно до цього організовані групи людей (домогосподарство, підприємство, державний апарат тощо) вважаємо однією з можливих форм узгодження впливу певних інституційних структур із інтересами, вподобаннями та ресурсами зацікавлених індивідів, котрі на практиці спромоглися реалізувати колективну дію на основі побудови та перебудови ієрархії учасників у межах домінуючої інституційної структури. Відповідно сферу оплати праці запропоновано розглядати як багатополусну та багатовимірну гру інституціоналізованих акторів у середовищі інституційних конструкцій (якщо це складні, поліцентричні утворення) або інституційних структур (коли мова йде про певний аспект, функцію) задля отримання більших ресурсів, зокрема для подальшого перегляду інституційного середовища на власну користь. Це дасть змогу, не догматизуючи певні феномени як готові та чіткі інститути, вивчати їх внутрішню будову та динаміку трансформацій, ключових акторів та різні прояви впливу у сфері оплати праці.

Мета статті — дослідити інституційний простір сфери оплати праці в Україні у його різноманітних проявах, виявити найпоширеніші неформальні інституційні конструкції, структури та практики, що потребують корекції і повинні стати пріоритетним об'єктом державної політики.

Методи дослідження. Дослідження проведене з використанням методів кабінетного аналізу. В умовах воєнного стану Державна служба статистики України з 2022 р. не проводить обстежень робочої сили, отже, відсутні офіційні дані про склад робочої сили, обсяг зайнятості, розмір та диференціацію заробітної плати тощо. За таких умов автори застосовували непрямі методи оцінки на основі інформації Пенсійного фонду України, Міністерства економіки України, матеріалів міжнародних організацій, результатів соціологічних опитувань та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні зусилля держави спрямовані на регулювання переважно фонду оплати праці насамперед з причини зацікавленості у збільшенні обсягів податкових надходжень. Ключовими його інструментами є встановлення мінімальної заробітної плати (МЗП), рівня заробітної плати в бюджетній сфері, ставки ПДФО та ЄСВ.

У соціально-економічних дослідженнях МЗП передусім розглядається як механізм перерозподілу для підтримки доходів найбідніших працівників. Водночас МЗП є вихідною величиною для диференціації оплати праці за складністю, кваліфікацією та умовами праці. Запровадження гарантованого мінімуму оплати встановлює нижню межу ефективності праці й обмежує приплив некваліфікованої робочої сили, перешкоджає довільному зниженню ціни праці, дозволяє регулювати диференціацію зайнятих за оплатою, тим самим впливає на соціальну стратифікацію суспільства загалом.

В останні роки інститут МЗП в Україні характеризується помітними трансформаціями інституційних структур і конструкцій. Зіткнувшись у процесі реформ із кризою наповнення соціальних фондів і надходжень ПДФО, держава почала використовувати МЗП як фіскально-регулятивний інструмент. З 2017 р., коли МЗП була збільшена вдвічі (табл. 1), вона фактично зайняла місце мінімального податкового зобов'язання.

Ми не заперечуємо доречність рішень щодо такого суттєвого збільшення розміру МЗП, проте вважаємо неправильними шляхи його реалізації. Зміни «правил гри», які можуть істотно вплинути на сферу зайнятості населення та умови ведення бізнесу, мають базуватися на принципі залучення широкого кола стейкхолдерів, зокрема в рамках соціального діалогу. «Для обговорення механізмів встановлення розміру МЗП повинен існувати баланс владних повноважень між роботодавцями, працівниками та урядом. Ця умова гарантує, що рішення, прийняті в інституції соціального діалогу, не будуть систематично упередженими на користь тієї чи іншої представленої групи» [16]. Наприклад, у Німеччині представники профспілкових об'єднань та організацій роботодавців мають право голосу в Комісії з питань мінімальної заробітної плати, яка рекомендує підвищення МЗП кожні два роки [17]. Схожий підхід практикований і в деяких інших європейських країнах.

Збільшенню МЗП в Україні не передував широкий діалог, зокрема щодо можливих компенсацій бізнесу за зростання витрат на персонал. Згідно з численними дослідженнями проблем формування вітчизняного бізнес-середовища, від держави бізнес найбільше очікує: спрощення державних дозвільних і податково-фіскальних процедур, надійного захисту прав власності, викорінення неформальних витрат бізнесу, різних видів корупційного «податку» й утисків під прикриттям державного нагляду. Сьогодні ці явища гальмують розвиток бізнесу більше ніж його соціальні видатки. За даними обстеження «Стратегічна політика покращення ділового клімату

для забезпечення сталого розвитку бізнесу в Україні» [18], близько 30 % роботодавців зазначили, що для вирішення поточних питань діяльності підприємства в більшості випадків вимушені давати хабарі, ще 60 % вдаються до цього час від часу; 63 % респондентів вважає, що судова система України недостатньо ефективно здійснює свою основну функцію захисту прав власності та забезпечення дотримання закону, причому понад 75 % підприємців сформувавши свою думку, базуючись на власному досвіді. Про негативний вплив збільшення МЗП на ефективність ведення бізнесу

Таблиця 1. Динаміка мінімальної заробітної плати та номінальної заробітної плати штатних працівників

	Розмір мінімальної заробітної плати, грн			Номінальна заробітна плата, нарахована штатному працівнику, грн		Відношення мінімальної заробітної плати, що діяла у грудні відповідного року, до середньомісячної заробітної плати, %	Частка штатних працівників, яким заробітну плату нараховано в межах мінімальної заробітної плати, що діяла у грудні відповідного року, % від загальної кількості штатних працівників
	дата	місячна	годинна	у середньому за місяць	за відпрацьовану годину		
2024	з 01.04	8000	48,00	—	—	—	—
	з 01.01 по 31.03	7100	42,60	—	—	—	—
2023	з 01.01 по 31.12	6700	40,46	17 442*	—	38,4	—
2022	з 01.10 по 31.12	6700	40,46	14 847*	—	45,1	—
	з 01.01 по 30.09	6500	39,26				
2021	з 01.12 по 31.12	6500	39,12	14 014	100,37	46,4	13,4
	з 01.01 по 30.11	6000	36,11				
2020	з 01.09 по 31.12	5000	29,20	11 591	85,47	43,1	7,0
	з 01.01 по 31.08	4723	28,31				
2019	з 01.01 по 31.12	4173	25,13	10 497	74,15	39,8	5,4
2018	з 01.01 по 31.12	3723	22,41	8865	62,75	42,0	5,7
2017	з 01.01 по 31.12	3200	19,34	7104	50,80	45,0	5,6
2016	з 01.12 по 31.12	1600	9,59	5183	36,93	30,9	2,8
	з 01.05 по 30.11	1450	8,69				
	з 01.01 по 30.04	1378	8,29				
2015	з 01.09 по 31.12	1378	8,29	4195	27,83	32,9	2,7
	з 01.01 по 31.08	1218	7,29				

Джерело: розроблено авторами на основі [15]; * оцінка показника здійснена з урахуванням рівня подання звітності та інформації з адміністративних джерел.

зазначили 42 % респондентів, а третина вказала на нейтральне ставлення до цих змін.

У суспільстві укорінилася теза: «Навіщо платити податки, якщо вони розкрадаються», що є одним із чинників формування відповідних патернів щодо нормальності неформальної зайнятості, аргументом при прийнятті рішення, чи погоджуватися на тіньові практики оплати праці. За даними соціологічного опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у 2023 р. [19], на запитання «Чому, на Вашу думку, звичайні громадяни можуть не хотіти платити податки?» 74 % відповідей отримав варіант «Через переконання, що сплачені гроші крадуть або марнують». Для розуміння процесів масштабування та інституалізації моделей поведінки показовим є те, що майже 57 % респондентів як одну з причин для несплати податків назвали «Через поширене явище ухиляння від сплати податків іншими громадянами». Такі дані корелюються з висновками К. Вільямса (С. С. Williams) про існування в країнах ЄС тісного зв'язку між рівнем недекларованої праці та рівнем вертикальної довіри (до уряду) і горизонтальної довіри до інших соціальних суб'єктів [11].

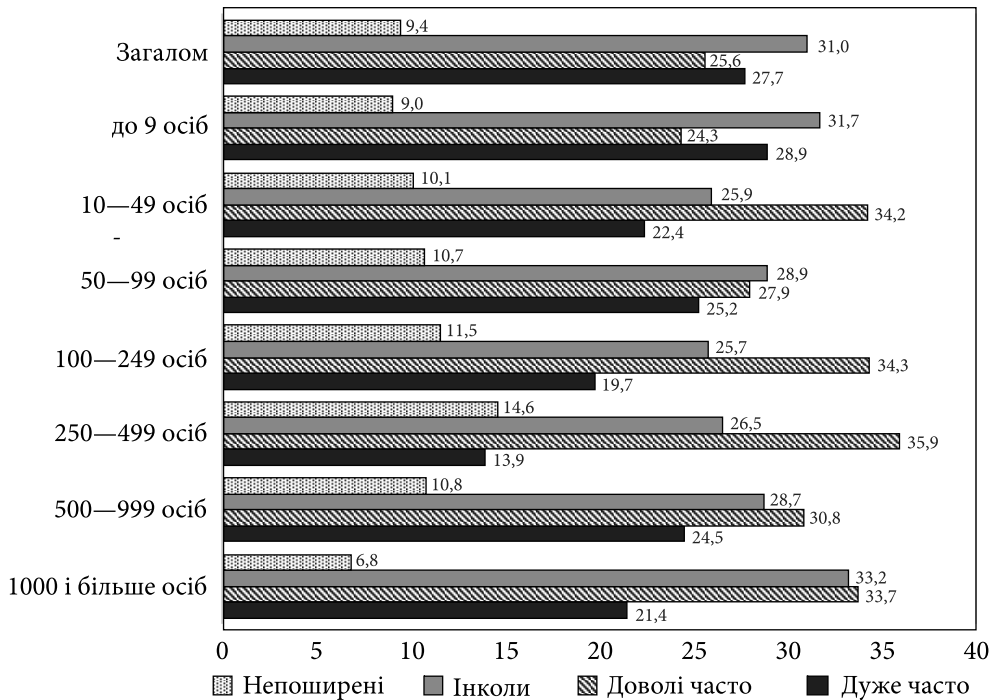
В українському бізнес-середовищі персонал часто розглядають не як ресурс, інвестиції в розвиток якого призводять до підвищення ефективності бізнесу, а як ресурс, за рахунок мінімізації витрат на який можна забезпечити прийнятний рівень рентабельності. Поряд із тіннізацією оплати праці, відповідь роботодавців на дії держави щодо МЗП спирається на використання широкого спектру інструментів регулювання тих елементів формування оплати праці, що визначають обсяги та кваліфікацію оплачуваної роботи, умови праці, трудові права тощо. Широке копіювання у бізнес-середовищі таких ефективних з точки зору мінімізації видатків на персонал практик за відсутності адекватних контролюючих і караючих заходів з боку держави призвело до появи, масштабування й укорінення в інституційному просторі сфери оплати праці низки неформальних та імпліцитних конструкцій на додаток чи задля підміни формальних норм. Головне їхнє призначення — демпфування господарчих проблем за рахунок вартості робочої сили. Зокрема це:

- тіннізація оплати праці;
- оплата праці на основі індивідуальних домовленостей;
- неоплачувана понаднормова праця;
- штрафи на робочому місці;
- фіктивні ФОП тощо.

За даними дослідження [18], більше половини з опитаних підприємств зазначили про часте або дуже часте використання схем *тіннізації оплати праці*, найпоширенішою з яких є заробітна плата у «конвертах» (рис. 1).

Серед найбільш значимих причин розповсюдження цього явища називають «нав'язані державою правила гри» (4,0 бала з 5 максимально мож-

Рис. 1. Рівень поширеності тіньової («у конвертах») заробітної плати на підприємствах України з різною кількістю працівників, %
 Джерело: побудовано авторами за [18].

ливих). На неготовність роботодавців легітимізувати соціально-трудові відносини вказує така відповідь як «бажання економити на податках і зборах, щоб отримати вищу рентабельність» (3,8 бала). Третє місце посідають «встановлені в бізнес-середовищі правила гри» (3,7 бала). Це свідчить, що тіньова діяльність є усталеною та звичаєвою нормою поведінки, з якою важко боротися виключно методами адміністративного державного регулювання.

Оплата праці на основі індивідуальних домовленостей набула широкого розповсюдження через застосування практик індивідуальних контрактів. Серед негативних характеристик цього можна назвати: відсутність прозорості у формуванні загальної системи оплати праці на підприємстві; відсутність чіткого взаємозв'язку між розміром заробітної плати, результатами діяльності та компетентністю персоналу; зростання рівня напруженості в колективі; недооцінка або переоцінка результатів діяльності окремих працівників; складність обліку оплати праці через відсутність уніфікації. Мають місце і вкрай негативні прояви, які виникають у тому разі, коли роботодавець у процесі встановлення домовленостей посідає не паритетну роль, декретуючи ультимативні розміри заробітної плати без урахування ринкової вартості відповідної посади та співвідношення витрат

і зисків стосовно працівника. Фактично формується такий стан справ, коли єдиною моделлю поведінки, яку може обрати працівник, незадоволений заробітком чи характером трудових відносин, — це звільнитися та шукати нову роботу.

Усі роки становлення економіки незалежної України сталість функціонування ринку праці підтримувалася за рахунок широкого поширення інституту безстрокових трудових відносин. Завдяки йому обидві сторони трудових відносин мали шукати прийнятні компроміси та не вдаватися до необґрунтованих рішень. Останнім часом можна спостерігати активні дії з боку двох ключових акторів — держави й роботодавців — щодо нівелювання ролі інституту безстрокових трудових відносин та його заміни інститутом індивідуальних контрактів. Такі ідеї простежуються в проектах нормативно-правових актів², а контент-аналіз ЗМІ засвідчує спроби їх укорінення у свідомість широкого загалу населення. Подальша радикалізація політики деколективізації регулювання трудових відносин та її орієнтація на індивідуальні трудові контракти залишить працівника один на один із роботодавцем, який абсолютно вільно та непрозоро визначатиме розмір і диференціацію оплати праці.

Управління рентабельністю бізнесу за рахунок понаднормової праці. В інституційному просторі сфери оплати праці неврегульованим є питання оплати понаднормової роботи. Якщо у великих компаніях зустрічається практика сплати овертаймів, то в малих і середніх компаніях це є рідкістю. Найчастіше на малих підприємствах понаднормова робота розглядається як певна норма, або пояснюється роботодавцями як те, що співробітник не зміг правильно побудувати свій робочий час, витративши його на інші завдання, і тепер повинен виконати планову роботу в додатковий час. Так, навіть у сфері ІТ, яка активно впроваджує продуктивні рішення в управлінні персоналом та створення систем оцінок і винагород, компенсація понаднормової роботи не є достатньо розповсюдженим і унормованим явищем. За даними дослідження [20], майже 30 % ІТ-фахівців не отримують зазначеної компенсації, а 15 % отримують лише частково.

Економія фонду оплати праці за рахунок застосування штрафів, коли працівник позбавляється частини заробітної плати за т.зв. помилки в роботі. Це є абсолютно незаконною практикою, але досить розповсюдженим і неформально інституціоналізованим явищем. Найбільш поширеними причинами штрафів є: запізнення на роботу; невиконання або несвоєчасне виконання завдання керівника; невиконання особистого доручення керівника, що не входить до його трудової функції; відмова виконати роботу,

² Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери: постанова Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2002 р. № 1298. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1298-2002-%D0%BF#Text>

не передбачену посадовою інструкцією; відмова працювати у надурочний час чи вихідний день; відмова вийти на роботу під час відпустки задля виконання термінового завдання; вихід з ладу офісної техніки чи обладнання, з яким працював працівник [21]. Такий характер побудови системи оплати праці призводить до появи прецедентів дискримінаційного характеру на робочому місці, поширення мобінгу персоналу з боку роботодавців та сприяє розповсюдженню короткострокової зайнятості.

Повномасштабна воєнна агресія проти України помітно вплинула на ринок праці, зокрема змінилися патерни робочої сили щодо умов праці й оплати праці. У перші місяці війни заробітна плата майже за всіма вакансіями «просіла». За експертними оцінками, зменшення її величини склало від 9 % до 58 % у різних сферах економічної діяльності [22]. Ті, хто втратив роботу (а пошук роботи був критичним), готові були працевлаштовуватися на вакансії з нижчою зарплатою та гіршими умовами праці. Наприкінці 2022 р. спостерігалось досягнення певної тимчасової рівноваги на ринку праці на значно нижчому за довоєнний рівні: з високим рівнем безробіття, нижчим рівнем зайнятості та нижчими реальними зарплатами. Упродовж 2023 р. базові індикатори ринку праці демонстрували покращення. Однак, оцінюючи ситуацію, більшість експертів зауважують, що обвал економіки в 2022 р. (падіння ВВП перевищило 30 %) сформував дуже низьку базу порівняння для наступних років. Тому позитивна динаміка в 2023 р. не повинна вводити в оману — Україна поки не вийшла на траєкторію стійкого зростання, а стан ринку праці тривалий час залишатиметься розбалансованим.

За даними опитування, яке було проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 28 вересня до 4 жовтня 2023 р., рівень заробітної плати склав 12,6 тис. грн після сплати податків. 40,5 % тих, хто працює, зазначили факт зменшення своєї зарплати, ще 40,8 % — незмінність її розміру від початку війни, що за досить високої інфляції також означає падіння купівельної спроможності, тобто від зниження доходів постраждали 81,3 % працюючих осіб [23]. За таких умов цілком закономірним є те, що саме низький рівень зарплати найбільше не влаштовує українців на робочих місцях — про це повідомили 45,9 % тих, хто працює (рис. 2). Привертає увагу вкрай низький відсоток респондентів, котрі висловили невдоволення відсутністю офіційного оформлення (8,8 %) та зарплатами в «конвертах» (3,8 %). Це яскраво ілюструє наш висновок про глибоку вкоріненість таких інституційних практик у вітчизняному суспільстві.

Брак ефективної взаємодії між основними акторами сфери оплати праці є одним із чинників зростання диспропорцій між попитом і пропозицією робочої сили та поглиблення дефіциту працівників на фоні високого рівня безробіття. За даними опитування Національного банку України щодо ділових очікувань підприємств, у IV кварталі 2023 р. частка тих, хто за-

Рис. 2. Відповіді респондентів на запитання «Що не влаштовує на робочому місці» (можна було обрати до 5 варіантів відповіді), % працюючих респондентів
Джерело: побудовано авторами за [23].

значив негативний вплив на свою діяльність чинника «брак кваліфікованих працівників», збільшилася до 34 % порівняно з 26 % у попередньому кварталі [24]. Дефіцит робочої сили, по-перше, спричинений браком працівників із затребуваними навичками, по-друге, невідповідністю між оплатою праці, яку пропонує роботодавець, та на яку претендує пошукувач роботи. Так, за результатами опитування роботодавців [25], серед труднощів підбору працівників найчастіше називають «недостатню кваліфікацію претендентів» (23 %) та «невідповідність очікувань претендентів щодо розміру заробітної плати» (15 %). Тобто найпоширенішою є ситуація, коли претенденти недостатньо кваліфіковані, а за наявності підходящого кандидата рівень його вимог щодо розміру заробітної плати є вищим від запропонованого. До того ж більшість роботодавців не висловлюють готовності підвищувати вартість вакансії навіть за таких умов.

Держава в Україні була і залишається найбільшим роботодавцем, а рівень заробітної плати в бюджетній сфері є одним із вагомих інструментів регулювання сфери оплати праці загалом. За рахунок бюджетних коштів за останні два десятиліття фінансувалася оплата праці в середньому близько третини від загальної кількості штатних працівників. У кризові періоди (2008—2009, 2014—2015 рр.) питома вага працівників бюджетного сектору

помітно зростала. Праця в бюджетному секторі є більш захищеною від звільнень. Під час криз кількість зайнятих у ньому скорочується значно меншою мірою, ніж у приватному секторі. За нашими оцінками, у 2022—2023 рр. частка працівників бюджетного сектору в Україні перевищила 40 % від загальної кількості штатних працівників.

У бюджетній сфері переважають дві схеми оплати праці, що базуються на тарифних сітках, які за задумом мають ув'язувати визнану кваліфікацію працівника, робочий час, трудову функцію та оплату праці. Перша з них використовує «Єдину тарифну сітку розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери» (далі — ЄТС)³. Інша — схеми посадових окладів, що регулюються спеціальними нормативно-правовими актами (оплата праці державних службовців, працівників правоохоронних органів, суддів, органів прокуратури тощо).

На практиці держава використовує низку формальних (нормативно оформлених) практик, які в цілях бюджетної економії викривляють функції ЄТС та оплати праці загалом. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 № 1037, посадовий оклад (тарифна ставка) працівника 1 тарифного розряду встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму для працездатних осіб на 1 січня календарного року. Замість показника МЗП, ЄТС базується на штучно занижених показниках прожиткового мінімуму, прямими наслідками чого є компресія тарифної сітки та скорочення співвідношення між заробітною платою працівників низької кваліфікації і професіоналів. Так, посадовий оклад (тарифна ставка) працівника 1-го розряду з 1 січня 2024 р. складав 3028 грн. Таким чином, працівнику за умови повністю відпрацьованого місяця проводиться доплата до рівня встановленої на відповідний період МЗП (наприклад, робітнику 1-го тарифного розряду доплачується 4072 грн). Фактично доплату необхідно здійснювати всім працівникам 1—12 тарифних розрядів за ЄТС, посадові оклади яких нижче рівня МЗП. Це провокує «зрівнялівку» в оплаті праці.

У результаті підвищення МЗП збільшення в заробітній платі здебільшого відчувають працівники низькокваліфікованої праці бюджетної сфери. Це призводить до знецінення праці висококваліфікованих спеціалістів, створює ризики звільнення та переходу у приватний сектор найкомпетентніших кадрів. У ринковій економіці працівники як раціональні економічні агенти змінюють місце роботи, якщо їх щось не влаштовує. У бюджетних працівників для цього є чимало причин, але більшість із них такого не роблять, бо існують чинники, що мотивують їх до праці на робочому місці,

³ Про оплату праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери : постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 р. № 1037. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1037-2016-%D0%BF#Text>

та / або діють чинники, що перешкоджають зміні роботи: складність знайти іншу роботу на ринку праці (бюджетники — здебільшого люди старшого віку); доступ до негрошових «бонусів», які певною мірою компенсують низькі зарплати (дотримання трудового законодавства, низький ризик травматизму тощо); мотив надійності робочого місця, який в останні роки випереджає інші фактори мотивації (стабільність зайнятості, особливо в роки криз, характерна для бюджетного сектору значно більшою мірою, ніж для приватного); можливість отримання додаткових доходів [26].

Інститут оплати праці в бюджетній сфері, який, на перший погляд, має бути повністю керованим нормативно-правовими актами, часто регулюється численними неформальними практиками. Серед представників низки професій бюджетного сектору поширеними є моделі поведінки, завдяки яким вони можуть суттєво збільшити свої доходи. А низькооплачуване робоче місце в бюджетній організації є платформою, допуском до цих доходів. Наприклад — схеми отримання хабарів або ж репетиторство в освіті. Так, ринок репетиторства в Україні стрімко розвивається, про що свідчить статистика звернень до спеціалізованих сайтів для пошуку репетиторів. За даними сайту *BUKI*, за 2016—2023 рр. кількість учителів, які пропонують свої послуги приватного репетитора, збільшилась у понад 20 разів. Згідно з даними анкетування випускників загальноосвітніх навчальних закладів, послугами репетиторів скористалися не менше 57 % випускників [27]. Враховуючи середню ринкову вартість години заняття, учитель може додатково отримувати дохід, який помітно перевищує його офіційну заробітну плату.

Такий стан речей фактично влаштовує ключових акторів: держава продовжує економити на заробітній платі; освітні заклади маскують низьку якість освітніх послуг; освітні працівники отримують можливість додаткових доходів, які компенсують (більшою чи меншою мірою) низьку заробітну плату; батьки розглядають репетиторство як необхідну інвестицію в майбутнє дитини та знімають з себе відповідальність за її шкільне навчання. Водночас фахівці наголошують на необхідності врахування далекосяжних наслідків для суспільства. Ігнорування з боку держави індустрії репетиторства у суспільній свідомості з часом відкладається як «невідворотність репетиторства» і «недовіра до системи освіти», що загрожує розмиванню кордонів офіційної освіти через «приховану» приватизацію державної освіти [28].

Інститут оплати праці в бюджетному секторі помітно впливає на сферу оплати праці загалом. Із численних соціологічних опитувань, матеріалів мас-медіа відомо, що роботодавці у своїй політиці коригування оплати праці часто орієнтуються саме на зарплатні тренди в бюджетному секторі. Хоча рівень оплати праці в них залишається іншим, прийняття рішень щодо їх підвищення часто синхронізується із підняттям заробітної плати державою.

Національна політика у сфері оплати праці в ринковій економіці не повинна займатися встановленням розміру заробітної плати недержавних суб'єктів господарювання. Однак підтримка відповідності між оплатою праці та складністю роботи, рівнем безпечності умов праці, професійно-діловими якостями працівника, результатами його праці та господарської діяльності підприємства є актуальною функцією держави, яка не порушує прав роботодавця, а лише змушує його до чесного ведення справ і захищає усіх агентів ринкової взаємодії від опортуністичної поведінки. Коли держава приймає на себе обов'язок гарантувати мінімальний розмір винагороди за працю та захист найманого працівника від її затримки, заниження чи невиплати, а також відповідність оплати праці її обсягу та складності, держава здійснює специфікацію та захист прав власності, не дозволяючи перекинути негативні екстерналиї від їх невіпорядкованості на інших осіб. Однак досягнути цих завдань лише за допомогою декларативних та адміністративних інструментів неможливо. До їх реалізації мають бути залучені безпосередні учасники відносин з приводу оплати праці, а їх взаємодія покликана забезпечити досягнення спільного блага на основі принципів демократичної участі, прозорості й інституційної процедурності, широкого соціального діалогу, створення механізмів стимулювання добросовісної поведінки та компенсації за порушені угоди й нанесену шкоду. Для цього національна політика має виражатися у створенні консолідованого впливу держави й інших зацікавлених інституцій на поведінку суб'єктів призначення та погодження усіх релевантних умов визначення оплати праці.

Для реалізації таких ідей необхідно не тільки інституційно, а й економічно урівноважити договірну силу сторін торгу на ринку праці. З огляду на недостатню ефективність традиційних профспілок суспільство має вимагати від держави підвищення прав і можливостей локальної колективної ініціативи у сфері праці. Це означає, що будь-яка група осіб, що має спільні інтереси, навіть ситуативні, повинна могла звернутися до державних інституцій трудового посередництва для консультацій щодо можливої протидії або лобювання інтересів. Проте головним суб'єктом захисту людини на ринку праці залишатиметься держава з причин її податкової, електоральної та територіально-субсидіарної зацікавленості. Власне безпека та територіальна цілісність держави визначатиметься її здатністю не просто зайняти роботою своїх громадян, а забезпечити їм умови праці, цінність яких спонукає до проживання в цій країні та захисту країни.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Використання методології інституційного аналізу дало змогу провести дослідження та сформулювати висновки, корисні для вивчення причин економічної не-ефективності та соціальної напруженості у сфері оплати праці. По-перше, пропонується розуміти *інститути* як стабілізуючі елементи динамічної рівноваги в перманентній грі акторів, що задля забезпечення індивідуаль-

них переваг спираються на силу колективних дій, інерцію культурно-психологічних і поведінкових патернів населення, але вимушені діяти в умовах тиску попередньої історії формування інституційних конструкцій (*path dependence*). Це дозволяє відійти від державоцентричного розуміння джерел інститутів та їх впливу на різні сторони соціальних та економічних процесів у сфері оплати праці та перестати покладатись у реформах оплати праці виключно на державний апарат як єдине джерело модернізації інституційного середовища у сфері оплати праці.

В Україні головні зусилля державних структур були спрямовані на макроекономічне регулювання розміру фонду оплати праці, і лише з причини зацікавленості у збільшенні обсягів ПДФО та ЄСВ. Саме за відсутності державної підтримки помітно зменшилася роль інституту колективно-договірного регулювання оплати праці, а реальні процеси перемовин щодо них були замкнені на мікрорівні та стали чинником тінізації економіки. За відсутності ефективних незалежних та урівноважених інститутів, деградації контролюючих і санкційних інструментів, в інституційному просторі сфери оплати праці укорінилась й масштабувалась низка неформальних та імпліцитних інституційних конструкцій на додаток чи задля підміни формальних норм і правил: тінізація оплати праці; оплата праці на основі індивідуальних домовленостей; неоплачувана понаднормова праця; фіктивні ФОП, псевдозаконні маніпуляції із тарифікацією й обліком відпрацьованого часу та виконаних робіт тощо. Продовження поточної політики у сфері оплати праці не сприятиме забезпеченню модернізації відносин на ринку праці та суттєво обмежуватиме можливості повоєнного відновлення України.

Ключовим напрямом модернізації сфери оплати праці є підвищення транспарентності усіх процесів визначення, формування систем оплати праці та практики її виплати. Недопущення розвитку сучасних систем обліку та публічної декларації у сфері праці відповідно до продуктивності, кваліфікації та небезпечності роботи під будь-якими приводами має стати неприйнятним. Не тільки урядові кола, а й соціальні партнери, зацікавлені групи громадськості та населення мають прийняти принципи інформованої участі в узгодженні рішень, ведення діалогу на основі єдиної інформації та єдиних незаангажованих даних. Непрозорість та тінізація заробітної плати має усіма гравцями на ринку праці вважатись інструментом недобросовісної конкуренції та соціального демпінгу. Перспективи подальших досліджень насамперед пов'язані з розробленням релевантного інструментарію проведення доказової політики та соціального діалогу, обґрунтування нових підходів до розвитку інститутів транспарентності відносин щодо оплати праці на усіх рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bassanini A., Duval R. Employment patterns in OECD countries: Reassessing the role policies and institutions. *OECD Economics Department Working Papers*. 2006. № 486. 126 p. <https://doi.org/10.1787/846627332717>
2. Bassanini A., Batut C., Caroli E. Labor Market Concentration and Wages: Incumbents versus New Hires. *Labour Economics*. 2023. Vol. 81. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2023.102338>
3. Benmelech E., Bergman K., Kim H. Strong Employers and Weak Employees: How Does Employer Concentration Affect Wages? *Journal of Human Resources*. 2022. Vol. 57(S). P. 200—250. <https://doi.org/10.3368/jhr.monopsony.0119-10007R1>
4. Eichhorst W., Kalleberg A., Portela de Souza A., Visser J. Designing Good Labour Market Institutions: How to Reconcile Flexibility, Productivity and Security? *IZA: Institute of Labor Economics*. 2019. № 12482. 24 p. URL: <https://docs.iza.org/dp12482.pdf> (дата звернення: 20.03.2024).
5. Gautier E., Roux S., Castillo M. How do wage setting institutions affect wage rigidity? Evidence from French micro data. *Labour Economics*. 2022. Vol. 78. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2022.102232>
6. COVID-19: Public Employment Services and Labour Market Policy Responses. ILO, 2020. 25 p. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_753404.pdf (дата звернення: 20.03.2024).
7. World Employment and Social Outlook: Trends 2022. ILO, 2022. 126 p. URL: https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/trends2022/WCMS_834081/lang-en/index.htm (дата звернення: 20.03.2024).
8. Global Employment Policy Review 2023: Macroeconomic policies for recovery and structural transformation. Geneva: ILO, 2023. 150 p. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_882222.pdf (дата звернення: 20.03.2024).
9. Social dialogue report 2022: collective bargaining for an inclusive, sustainable and resilient recovery. ILO, 2022. 235 p. <https://doi.org/10.54394/VWWK3318>
10. Special Eurobarometer 498: Undeclared work in the European Union. European Commission, 2020. 168 p. <http://dx.doi.org/10.2767/018492>
11. Williams C., Round J. Explaining participation in undeclared work. *European Societies*. 2010. Vol. 12 (3). P. 391—418. <https://doi.org/10.1080/14616691003716910>
12. Williams C. Explaining and tackling undeclared work in south east Europe: lessons from 2019 Eurobarometer survey. *UTMS Journal of Economics*. 2021. Vol. 12(1). P. 1—18. URL: <https://econpapers.repec.org/article/risutmsje/0301.htm> (дата звернення: 20.03.2024).
13. North D. Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 152 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
14. Helmke G., Levitsky S. Informal institutions and comparative politics: a research agenda. *Perspectives on Politics*. 2004. Vol. 2. № 4. P. 725—740. URL: <https://www.jstor.org/stable/3688540> (дата звернення: 20.03.2024).
15. Оплата праці та соціально-трудові відносини. Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 20.03.2024).
16. Guardiancich I., Artale W. Institutional Underpinnings of the Minimum Wage Fixing Machinery: The Role of Social Dialogue. Geneva: ILO, 2018. 21 p. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---dialogue/documents/publication/wcms_645575.pdf (дата звернення: 20.03.2024).
17. Колективно-договірне регулювання в Україні та Німеччині. Рекомендації для України. Женева: МОП, 2021. 95 с.

18. Стратегічна політика покращення ділового клімату для забезпечення сталого розвитку бізнесу в Україні: звіт за результатами дослідження МОП. Київ: МОП, 2018. 350 с.
19. Чому Україні можуть не хотіти платити податки? Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1259&page=1> (дата звернення: 20.03.2024).
20. Портрет IT-спеціаліста — 2020. Аналітика. DOU. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/portrait-2020> (дата звернення: 11.02.2024).
21. Лістрова С. Штрафи працівникам: інструмент «стимулювання» чи зменшення зарплати. *Головбух: праця та зарплата*. 2023. № 1. URL: <https://ezarplata.expertus.com.ua/articleprint?aid=10003805> (дата звернення: 20.03.2024).
22. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Відновлення та розвиток економіки». *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/economic-recovery-and-development.pdf> (дата звернення: 13.02.2024).
23. Лібанова Е. Як змінився ринок праці у воєнний час: сьогодення та перспективи. *Дзеркало тижня*. 19 жовт. 2023. URL: <https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/jak-zminivsja-riнок-pratsi-u-vojennij-chas-sohodennja-ta-perspektivi.html> (дата звернення: 19.02.2024).
24. Інфляційний звіт. Січень 2024. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2024-Q1.pdf?v=7 (дата звернення: 03.03.2024).
25. Лісогор Л., Судаков М. Ринок праці України 2022—2023: стан, тенденції та перспективи. 2023. 167 с. URL: https://solidarityfund.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/ebrd_ukraine-lm-1.pdf (дата звернення: 20.03.2024).
26. Монастирська Г. Це гірке слово бюджетник. *Дзеркало тижня*. 4 груд. 2015. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/ce-girke-slovo-byudzhetnik-.html> (дата звернення: 01.03.2024).
27. Вплив соціально-економічного середовища на результати навчання учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів: Звіт. Український центр оцінювання якості освіти. URL: http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2017/01/zvit_oputyv_2016.pdf (дата звернення: 20.03.2024).
28. Хмелевська О. Репетиторство як складова тіньової освіти та можливості його оцінювання в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 1 (29). С. 37—53. <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.037>

REFERENCES

1. Bassanini, A., & Duval, R. (2006). Employment patterns in OECD countries: Reassessing the role policies and institutions. *OECD Economics Department Working Papers*, 486. <https://doi.org/10.1787/846627332717>
2. Bassanini, A., Batut, C., & Caroli, E. (2023). Labor Market Concentration and Wages: Incumbents versus New Hires. *Labour Economics*, 81. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2023.102338>
3. Benmelech, E., Bergman, K., & Kim, H. (2022). Strong Employers and Weak Employees: How Does Employer Concentration Affect Wages? *Journal of Human Resources*, 57(S), 200—250. <https://doi.org/10.3368/jhr.monopsony.0119-10007R1>
4. Eichhorst, W., Kalleberg, A., Portela de Souza, A., & Visser, J. (2019). Designing Good Labour Market Institutions: How to Reconcile Flexibility, Productivity and Security? *IZA: Institute of Labor Economics*, 12482. <https://docs.iza.org/dp12482.pdf>
5. Gautier, E., Roux, S., & Castillo, M. (2022). How do wage setting institutions affect wage rigidity? Evidence from French micro data. *Labour Economics*, 78. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2022.102232>

6. ILO (2020). *COVID-19: Public Employment Services and Labour Market Policy Responses*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_753404.pdf
7. ILO (2022a). *World Employment and Social Outlook: Trends 2022*. https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/trends2022/WCMS_834081/lang--en/index.htm
8. ILO (2023). *Global Employment Policy Review 2023: Macroeconomic policies for recovery and structural transformation*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_882222.pdf
9. ILO (2022b). *Social dialogue report 2022: collective bargaining for an inclusive, sustainable and resilient recovery*. <https://doi.org/10.54394/VWWK3318>
10. European Commission (2020). *Special Eurobarometer 498: Undeclared work in the European Union*. <http://dx.doi.org/10.2767/018492>
11. Williams, C., & Round, J. (2010). Explaining participation in undeclared work. *European Societies*, 12(3), 391—418. <https://doi.org/10.1080/14616691003716910>
12. Williams, C. (2021). Explaining and tackling undeclared work in south east Europe: lessons from 2019 Eurobarometer survey. *UTMS Journal of Economics*, 12(1), 1—18. <https://econpapers.repec.org/article/risutmsje/0301.htm>
13. North, D. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
14. Helmke, G., & Levitsky, S. (2004). Informal institutions and comparative politics: a research agenda. *Perspectives on Politics*, 2(4), 725—740. <https://www.jstor.org/stable/3688540>
15. State Statistics Service of Ukraine (2024). *Salary and social and labor relations*. <https://ukrstat.gov.ua>
16. Guardiancich, I., & Artale, W. (2018). *Institutional Underpinnings of the Minimum Wage Fixing Machinery: The Role of Social Dialogue*. Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---dialogue/documents/publication/wcms_645575.pdf
17. ILO (2021). *Collective agreement regulation in Ukraine and Germany. Recommendations for Ukraine*. Geneva [in Ukrainian].
18. ILO (2018). Strategic policy for improving the business climate to ensure sustainable business development in Ukraine: a report based on the results of the ILO study. Kyiv [in Ukrainian].
19. Kyiv International Institute of Sociology (2023). *Why might Ukrainians not want to pay taxes?* <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1259&page=1> [in Ukrainian].
20. DOU (2020). Portrait of an IT specialist — 2020. Analytics. <https://dou.ua/lenta/articles/portrait-2020> [in Ukrainian].
21. Listrova, S. (2023). Penalties to employees: a tool to «stimulate» or reduce wages. *Chief accountant: labor and salary*, 1. <https://ezarplata.expertus.com.ua/articleprint?aid=10003805> [in Ukrainian].
22. Cabinet of Ministers of Ukraine (2022). *Draft Ukraine Recovery Plan. Materials of the working group «Recovery and development of the economy»*. <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/economic-recovery-and-development.pdf> [in Ukrainian].
23. Libanova, E. (2023, October 19). How the labor market changed during the war: present and prospects. *Mirror of the week*. <https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/jak-zminivsja-rinok-pratsi-u-vojennij-chas-sohodennja-ta-perspektivi.html> [in Ukrainian].
24. National Bank of Ukraine (2024). *Inflation report. January 2024*. https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2024-Q1.pdf?v=7 [in Ukrainian].
25. Lisohor, L., & Sudakov, M. (2023). Labor market of Ukraine 2022—2023: state, trends and prospects. https://solidarityfund.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/ebrd_ukraine-lm-1.pdf [in Ukrainian].

26. Monastyrska, G. (2015, December 4). Public sector worker is a bitter word. *Mirror of the week*. <https://zn.ua/ukr/internal/ce-girke-slovo-byudzhetnik-.html> [in Ukrainian].
27. Ukrainian Center for Evaluation of the Quality of Education (2016). *The influence of the socio-economic environment on the learning outcomes of students (pupils) of general education institutions*. http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2017/01/zvit_oputyv_2016.pdf [in Ukrainian].
28. Khmelevska, O. (2017). Tutoring as a component of shadow education and the possibility of its assessment in Ukraine. *Demography and social economy*, 1 (29), 37—53. <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.037> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 29.03.2024

Oleksandr Cymbal, Dr. Sc. (Economics), Department Chair
Institute of Demography and Quality of Life Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenka Blvd., 60
E-mail: cymbal_a@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0699-2499>
Scopus ID: 58499963700

Yaroslav Ostafiichuk, Dr. Sc. (Economics), Leading Researcher
Institute of Demography and Quality of Life Problems of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenka Blvd., 60
E-mail: ost_ya@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-4100>
Scopus ID: 57205740585

Vitalii Pylypiv, Dr. Sc. (Economics), Prof.
U-LEAD with Europe Programme
01001, Ukraine, Kyiv, V. Zhytomyrska Str., 20
E-mail: vpylypiv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5887-3897>
Scopus ID: 57210699760

INSTITUTIONAL ENVIRONMENT OF THE LABOR REMUNERATION

The problem of adequate performance of economic and social functions of labor remuneration and its compliance with the criteria of decent work is extremely relevant for Ukraine. The problem cannot be solved only by adjusting the existing and adopting new normative legal acts of labor law, since the corresponding legislative amendments must be accepted by the key parties to social and labor relations. The purpose of the article is to investigate the institutional environment in the field of labor remuneration in Ukraine in its various manifestations, to identify the most common institutional constructions, structures and practices that need correction and should become a priority object of state policy. The research was conducted using the methods of desk study. In the absence of official statistical data on the labor market and wages, indirect assessment methods were used based on available administrative data, materials of international organizations, results of sociological surveys, etc. The authors abandoned the traditional identification of institutions exclusively with formal organizations, which are mainly created by the government. The novelty is provided by the study of widespread informal institutional structures and practices, their main manifestations and socio-economic consequences.

The study revealed that due to the low efficiency of controlling and punitive instruments of state regulation, several informal and implicit institutional structures have taken root in

the institutional environment of the sphere of labor remuneration in addition to or instead of formal norms and rules, in particular, the shadowing of labor remuneration, labor remuneration based on individual agreements, unpaid overtime work, fictitious individual entrepreneurs, etc. Manifestations, main causes and consequences of the spread of informal practices are analysed. The impact of the full-scale military aggression against Ukraine on the labor market and labor force patterns in terms of working conditions and wages is assessed, and the risk of deepening shortage of workers for the needs of the post-war reconstruction is emphasized. The role of the government as the largest employer and the main transformations of the wage institution in the public sector are revealed. Conclusions have been made regarding the priority functions of the state in the sphere of wages, based on the need to ensure the resilience of the national economy.

Keywords: labor remuneration, wages, institution, institutional structure, labor market, minimum wage.

ОГЛЯД ВИДАНЬ

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОЦІНКИ «ПОКРАЩЕННЯ ПОКАЗНИКІВ З НЕІНФЕКЦІЙНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ: БАР'ЄРИ ТА МОЖЛИВОСТІ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ»

Аналітична доповідь

Т. ЮРОЧКО, А. СКІПАЛЬСЬКИЙ, І. КУРИЛО, А. ДУМЧЕВА

В Україні неінфекційні захворювання є основною причиною інвалідності та передчасної смертності. Вони зумовлюють значні соціально-економічні наслідки для розвитку країни та потребують невідкладного втручання у вигляді прийняття політичних рішень та злагоджених дій на усіх рівнях.

Звіт підготовлено на основі результатів оцінки у сфері профілактики та контролю неінфекційних захворювань (НІЗ) в Україні. У ньому наведено огляд проблем та можливостей системи охорони здоров'я України загалом та 5 регіонів (Львівської, Рівненської, Полтавської, Дніпропетровської та Херсонської областей). Оцінка включала декілька напрямків — аналіз показників НІЗ, охоплення основними втручаннями та послугами в сфері НІЗ, виклики та можливості системи охорони здоров'я для розширення основних заходів та послуг щодо НІЗ, а також вивчення інновацій та передового досвіду. За результатами оцінки розроблено рекомендації для національного рівня та для кожного з п'яти регіонів.

Оцінку проведено в межах україно-швейцарського проекту «Скорочення поширеності факторів ризику НІЗ в Україні» (коротка назва — проект «Діємо для здоров'я») на основі адаптованої методології ВООЗ «Кращі результати лікування неінфекційних хвороб: виклики та можливості для систем охорони здоров'я». Чинну фазу проекту (листопад 2020 р. — жовтень 2022 р.) впроваджує консалтингова група *GFA GmbH* спільно з Університетськими клініками Женеви та партнерами в Україні — БФ «Здоров'я жінки і планування сім'ї» і консалтингова агенція *Onehealth*, за підтримки Швейцарії, що надається через Швейцарську агенцію розвитку та співробітництва (*SDC*).

Звіт може становити інтерес для фахівців системи охорони здоров'я, котрі працюють або цікавляться сферою неінфекційних захворювань, а також для керівників, які приймають рішення щодо профілактики та контролю хронічних захворювань на різних рівнях.

Україно-швейцарський проект «Діємо для здоров'я»

Л. М. ЧЕРЕНЬКО, С. В. ПОЛЯКОВА, В. С. ШИШКІН, А. Г. РЕУТ,
О. І. КРИКУН, Ю. Л. КОГАТЬКО, В. С. ЗАЯЦЬ, Ю. А. КЛИМЕНКО

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ПЕРШІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ **Монографія**

У монографії здійснено перші оцінки можливих наслідків війни для якості життя населення України. На тлі усталених тенденцій, які склалися впродовж останніх десятиріч, робиться спроба оцінити руйнівні впливи війни та визначити перспективи подолання її негативних наслідків. У роботі розглянуто ключові складові якості життя, на яких має бути зосереджена увага суспільства у перші періоди повоєнного відродження.

ISBN 978-617-14-0067-2 (електронне видання)

НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи
НАН України. Київ, 2023. 191 с.

Л. ЧЕРЕНЬКО, В. САРІОГЛО, Н. СІТНІКОВА

ДИТЯЧА БІДНІСТЬ: ВПЛИВ ВІЙНИ **НА СТАН ДОМОГОСПОДАРСТВ З ДІТЬМИ**

У публікації викладено оцінки впливу війни на бідність домогосподарств з дітьми та короткий огляд ситуації. Більш ґрунтовне дослідження «Бідність та нерівні можливості дітей в Україні» (2021), яке містить визначення термінів бідності, висвітлення ключових тенденцій до 2022 р., викладення основних проблем бідності наведено за посиланням: URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/14771/file>.

Ця публікація базується на широкому колі інформаційних, аналітичних та статистичних матеріалів і підсумках експертних обговорень, що були ініційовані Представництвом ЮНІСЕФ в Україні та Національною академією наук України, насамперед Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Відкрита дискусія та обмін даними й аналітичними матеріалами між основними організаціями, залученими до аналізу проблем бідності, сприятиме удосконаленню процесу прийняття управлінських рішень через його забезпечення об'єктивними оцінками.

Представництво Дитячого Фонду ООН в Україні, Київ, 2023. 28 с.

І. О. КУРИЛО, С. Ю. АКСЬОНОВА, О. К. ГАВРИЛЮК,
Т. О. ГНАТЮК, В. П. ДУМАНСЬКА, О. П. КОРНІЙЧУК та ін.

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: НАРИСИ ПРО ДЕМОГРАФІЧНИЙ **СТАН КРАЇНИ У ПЕРШЕ ТРИДЦЯТИРІЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ** **Монографія**

Монографія присвячена висвітленню процесів, що відображають глибоку соціально-демографічну трансформацію українського суспільства у перше тридцятиріччя відновлення її незалежності. Розглянуто зміни в демографічній поведінці, неоднозначні зрушення у перебігу основних демографічних процесів та в соціально-демографічних структурах, що є як віддзеркаленням довготривалих загальноєвропейських тенденцій, так і наслідком деформацій, спричинених складними умо-

вами трансформаційного періоду. Демографічне відтворення в Україні, його чинники та новітні тенденції, структурні особливості населення досліджуються у взаємозв'язку з тими загальними процесами суспільно-економічної модернізації, які переживає наша країна. Книга містить також результати узагальнення вітчизняного досвіду з реалізації соціально-демографічної політики за цей період та рекомендації щодо її вдосконалення й розвитку.

Для демографів, соціологів, економістів, фахівців із державного управління й усіх небайдужих до демографічної проблематики читачів.

ISBN 978-966-00-1899-0

<https://doi.org/10.15407/978-966-00-1899-0>

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.
Київ, 2023. 168 с.

Н. М. ШЕЛУДЬКО, С. П. ЗУБИК, О. І. МАКАРЕНКО,
Т. В. ШЕВКУН, С. Є. ШИШКОВ

СИСТЕМА НАКОПИЧУВАЛЬНОГО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР ТА ЗАХИСТ ПЕНСІЙНИХ НАКОПИЧЕНЬ

Монографія

У монографії представлено бачення сучасної багатокомпонентної пенсійної системи із накопичувальною складовою в Україні. Розглянуто значення накопичувальної складової пенсійної системи у соціальному та економічному вимірах; обґрунтовано необхідність запровадження накопичувальної складової для вирішення проблем довгострокової фіскальної стійкості та надійності пенсійної системи, досягнення пенсійних цілей з точки зору конкретної людини; здійснено аналіз впливу важливих умов та обставин, як-от успадкована система пенсійного забезпечення, структура соціальних ризиків населення, макроекономічна ситуація тощо на вибір параметрів накопичувальної складової пенсійної системи; проведено оцінку потенціалу розвитку та прогностичних показників системи накопичувального пенсійного забезпечення. Визначено ризики управління пенсійними накопиченнями та загальні підходи до їх обмеження; узагальнено вимоги європейського законодавства та підходи міжнародних організацій до управління ризиками в системі накопичувального пенсійного забезпечення; сформульовано рекомендації та конкретні пропозиції щодо засобів обмеження ризиків управління пенсійними накопиченнями, включаючи засоби, що передбачають попередження агентських ризиків, пом'якшення впливу інвестиційних ризиків, розкриття установами пенсійного забезпечення економічно важливої інформації та здійснення наглядовими органами пруденційного нагляду.

Для науковців, експертів, викладачів та всіх зацікавлених у реалізації пенсійної реформи в Україні.

Монографію підготовлено у рамках НДР «Оцінювання національної соціальної політики у контексті глобальних викликів» (номер держреєстрації 0121U112441), фінансованої із державного бюджету України.

ISBN 978-966-360-497-8

<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.497.122>

Київ: Академперіодика, 2023. 122 с.

Н. І. ХУМАРОВА, М. М. ПЕТРУШЕНКО, К. О. КОСТЕЦЬКА, Л. М. ЧЕРЧИК,
Г. М. ШЕВЧЕНКО, Є. Г. ГОРДІЙЧУК та ін.

ЕКОНОМІКА ВРАЖЕНЬ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ: ПРИНЦИПИ ІНКЛЮЗИВНОСТІ ТА СТАЛОСТІ

Монографія

Висвітлено наріжні питання розвитку інклюзивної економіки вражень у природо-користуванні через розв'язання соціально-економічних та економіко-екологічних протиріч і встановлення концептуального взаємозв'язку з економікою добробуту. Представлено науковий підхід до визначення трансформаційного потенціалу сфери «економіка вражень — інклюзивний розвиток — природокористування». Розвинуто теоретичні засади інституційного забезпечення розвитку економіки вражень, ґрунтовані на положеннях нової інституційної економіки. Запропоновано практичний інструментарій розвитку послуг вражень у сфері рекреаційної діяльності в умовах цифровізації.

Для фахівців з економіки, соціального розвитку, менеджменту, екології, природоохоронної діяльності, управління.

ISBN 978-966-360-498-5

<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.498.388>

Київ: Академперіодика, 2023. 388 с.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ

За ред. М. А. ХВЕСИКА

Запропоновано сучасні базові методологічні засади організації сталого господарювання шляхом досягнення системного гомеостазу із використанням інноваційних організаційних, економіко-правових та фінансово-економічних механізмів управління просторовими соціо-еколого-економічними утвореннями. Обґрунтовано концепт просторової організації сталого господарювання на основі полісуб'єктного управління природно-господарськими відносинами з орієнтацією на форсайт-проекткування. Визначено детермінанти сталого господарювання як ключові фактори упорядкування системи управління процесом досягнення цільових орієнтирів сталого розвитку. Запропоновано дорожню карту та окреслено траєкторію переходу України до сталого господарювання. Обґрунтовано базові підходи до його фінансового забезпечення.

Для науковців, управлінців, представників бізнес-структур та громадських організацій, усіх, хто цікавиться проблемами економіки природокористування й сталого розвитку.

ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України. Київ, 2023. 345 с.

МОБІЛЬНІСТЬ РОБОЧОЇ СИЛИ УКРАЇНИ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Колективна монографія

За ред. І. Л. ПЕТРОВОЇ, В. В. БЛИЗНЮК

Монографію присвячено актуальній проблематиці мобільності робочої сили як основній детермінанті структурних та професійних трансформацій ринку праці, забезпечення гідного рівня, якості трудового життя та добробуту населення.

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка. 2024, № 2 (56)

121

Авторським колективом створено теоретико-методологічний фрейм дослідження мобільності як системи гармонійно взаємодіючих інститутів та інституційних суб'єктів, що забезпечують релокацію робочої сили між окремими сегментами ринку, статусами економічної активності та професіями, впливаючи на продуктивність праці, а отже — й економічне зростання країни

Обґрунтовано пропозиції щодо подальшого удосконалення державного регулювання ринку праці з урахуванням воєнних викликів, які суттєво загострили соціальні та економічні проблеми. Дослідження світових інтеграційних процесів, поширення нових технологій, цифровізації та змін в організації виробництва, посилення ролі інноваційних та освітніх факторів дало змогу розробити логіко-структурну модель забезпечення трудової мобільності.

Для науковців, органів державної та виконавчої влади, викладачів, аспірантів та студентів економічних спеціальностей.

ISBN 978-617-14-0183-9 (електронне видання)

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2023. 334 с.

І. М. БОБУХ, Ю. В. КІНДЗЕРСЬКИЙ, О. М. ФАЩЕВСЬКА та ін.

ІНКЛЮЗИВНІ ІНСТИТУТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Колективна монографія

У монографії узагальнено теоретичні та практичні підходи до розуміння значення і функцій інклюзивних економічних інститутів для розвитку економіки на національному та регіональному рівнях, показано інклюзивні та екстрактивні прояви інститутів розвитку промисловості, інновацій, інвестицій, підприємництва, регіонального розвитку та секторудомашніх господарств. На основі комплексного аналізу інституційного середовища загалом та окремих нормативно-правових актів, а також статистичних даних запропоновано напрями державної політики підтримки бізнесу та інвестицій задля збереження безпекової та економічної стійкості в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення.

Для фахівців у галузі економіки, державних і регіональних органів управління, науковців, викладачів, студентів.

Монографію підготовлено за результатами виконання НДР «Інклюзивні інститути забезпечення розвитку економіки України» (номер держреєстрації 0119U103647). ISBN 978-617-14-0175-4 (електронне видання)

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2023. 360 с.

І. Ю. ЄГОРОВ, Ю. М. БАЖАЛ, Ю. В. КІНДЗЕРСЬКИЙ та ін.

ОЦІНКА ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ТА СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Колективна монографія

За ред. І. Ю. ЄГОРОВА, Ю. В. КІНДЗЕРСЬКОГО

У монографії визначено та проаналізовано процеси формування та імплементації інноваційної та науково-технічної політики у розвинених країнах, зміст та значення основних критеріїв виділення напрямів інноваційної діяльності та виміру

структурних змін, ключових показників інноваційної діяльності, їх відповідність міжнародним стандартам, зокрема стандартам ЄС. Розроблено методичний інструментарій імплементації в Україні оновленої методології ОЕСР з оцінки рівня інноваційного розвитку та проведено поглиблений аналіз стану інноваційної сфери України. Особливу увагу приділено проблемам гармонізації інноваційної політики з іншими видами політики, зокрема соціальною та промисловою. Розглянуто можливість повоєнного відновлення науково-технічної та інноваційної сфер України у контексті стимулювання процесів економічного розвитку і забезпечення прогресивних структурних змін в економіці, у зв'язку з чим запропоновано напрями удосконалення підходів до оцінювання результативності інноваційної діяльності та обґрунтовано відповідні організаційні заходи із впровадження інновацій.

Для науковців, працівників органів державної влади та управління, викладачів, аспірантів і студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Монографію підготовлено за результатами виконання однойменної науково-дослідної роботи за відомчою тематикою НАН України.

ISBN 978-617-14-0113-6 (електронне видання)

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2023. 240 с.

ВІДБУДОВА ДЛЯ РОЗВИТКУ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Міжнародна колективна монографія

За ред. голови редколегії В. В. НЕБРАТА

Колективна монографія репрезентує напрацювання українських і зарубіжних дослідників із питань історії, теорії, політики повоєнної реконструкції економіки та відновлення соціогуманітарного простору, обґрунтування пріоритетів національної стратегії відбудови, осмислення ролі та напрямів реформування освіти й науки для забезпечення національної перспективи в контексті завдань повоєнної реконструкції економіки, інституційної модернізації та євроінтеграції України.

Для працівників державного апарату управління, органів місцевого самоврядування, викладачів та здобувачів освіти економічного та управлінського профілю, всіх, хто цікавиться економічною історією, політикою відбудови та економічного розвитку.

ISBN 978-966-02-9337-3 (електронне видання)

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2023. 571 с.

ТРАЕКТОРІЇ РОЗВИТКУ ПОВОЄННОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ КООРДИНАТ ПОСТПАНДЕМІЧНОГО СВІТУ

Колективна монографія

За ред. М. І. СКРИПНИЧЕНКО

У колективній монографії представлено результати наукових досліджень щодо: модельного комплексу імітаційного макропрогнозування для визначення траєкторій розвитку економіки України у постпандемічному світі, із застосуванням якого здійснено кількісне оцінювання факторів впливу постковідних наслідків та повномасштабної воєнної агресії РФ на соціально-економічну динаміку України.

Розроблено альтернативні сценарії, проведено інструментальний аналіз та обґрунтовано пріоритетні тренди (інноваційно-технологічний, гуманітарний) і сектори-драйвери (оборонно-промисловий, аграрний, будівництво, торгівля) після воєнної розбудови вітчизняної економіки; здійснено сценарні прогнозно-аналітичні розрахунки макроіндикаторів на період до 2030 р. та розроблено пропозиції щодо забезпечення сталого розвитку повоєнної економіки України.

Для науковців, державних службовців та управлінців, викладачів, аспірантів і студентів економічних ВНЗ, фахівців у сфері економічного планування та прогнозування.

ISBN 978-617-14-0107-5 (електронне видання)

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2023. 202 с.

В. П. АНТОНЮК, Ю. С. ЗАЛОЗНОВА

**ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ
ВІДТВОРЕННЯ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ТА ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ
ЯК ЗАГРОЗА ДЛЯ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ КРАЇНИ**
Монографія

Дослідження містить аналіз динаміки основних параметрів та умов відтворення людського капіталу регіонів України. Відзначено значну диференціацію регіонів за обсягом і динамікою робочої сили та рівнем її професійної підготовки.

Розрахунок інтегрального індексу динаміки людського капіталу регіонів за основними його компонентами (демографічним, фізіологічним, соціально-економічним та освітньо-професійним) засвідчив, що у 2018—2021 рр. в усіх регіонах України не забезпечувалося простого відтворення людських активів, абсолютна більшість регіонів перебувала в зоні загрозливого погіршення умов формування людського капіталу. Розглянуто проблеми людських активів регіонів під час гібридної та повномасштабної війни, систематизовано її негативні наслідки, які призвели до значного посилення регіональних диспропорцій у параметрах формування людського капіталу. Проаналізовано наслідки і загрози втрат людського капіталу для кадрового забезпечення повоєнного відновлення та модернізації регіональної економіки. Окреслено пріоритетні вектори державної та регіональної політики у сфері відтворення людського капіталу.

Для фахівців, науковців, освітян, державних службовців, представників законодавчої та виконавчої влади, громадських об'єднань, профспілок і роботодавців.

Монографію підготовлено відповідно до науково-дослідної роботи Інституту економіки промисловості НАН України за темою «Стратегічні напрями смарт-спеціалізації промислових регіонів України» (номер держреєстрації 0121U114107).

ISBN 978-617-14-0132-7 (електронне видання)

НАН України, Інститут економіки промисловості. Київ, 2023. 175 с.

М. МЕЛЬНИКОВА, М. БОЙЧЕНКО, І. КОЧЕШКОВА

**УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ПРОМИСЛОВИХ ТЕРИТОРІЙ:
ЦИРКУЛЯРНІСТЬ, ПУБЛІЧНІСТЬ, ЕКОЛОГІЧНІСТЬ**
Монографія

Розглянуто теоретичні та прикладні аспекти управління розвитком промислових територій на засадах циркулярності, публічності, екологічності, зокрема перехід

до рециклінгу виробництва, організацію максимальної переробки вторинних ресурсів і мінімізації утилізації промислових відходів у відвалах; забезпечення прозорості прийняття рішень, інформованості та узгодження інтересів усіх учасників цього процесу; використання партиципаторного бюджетування та краудфандингу; екомодернізацію виробничої, комунальної, логістичної та соціальної інфраструктури, а також їх можливі трансформації в період повоєнного відновлення економіки України.

Для працівників науково-дослідних установ, центральних, галузевих і місцевих органів управління, підприємств, викладачів і студентів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-617-14-0049-8 (електронне видання)

НАН України, Інститут економіки промисловості. Київ, 2023. 174 с.

П. В. ГОРІНОВ, Р. Г. ДРАПУШКО, Н. А. ДРАПУШКО, О. Є. ІЛЮК

МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

Навчальний посібник

За заг. ред. В. П. АНДРУЩЕНКА

Навчальний посібник є комплексним дослідженням сутності, призначення, етапів становлення та розвитку молодіжної політики, суб'єктів молодіжної політики в Україні, молодіжного волонтерства, правових аспектів формування та реалізації молодіжної політики, фінансового забезпечення молодіжної політики та міжнародного досвіду і співробітництва у сфері молодіжної політики. Розглянуто теоретичні та прикладні аспекти молодіжної політики, зокрема її роль у формуванні інтелектуального та духовного потенціалу суспільства. Основна увага зосереджується на аналізі різних аспектів молодіжної політики, ролі різних суб'єктів молодіжної політики в Україні, волонтерства та міжнародної співпраці.

Посібник містить контрольні запитання та тестові завдання, що допоможуть читачам перевірити свої знання та закріпити отриману інформацію. Він буде корисним для студентів, науковців, педагогів, політиків, державних службовців, молодіжних працівників і працівниць та всіх зацікавлених у питаннях молодіжної політики.

ISBN 978-617-8086-08-4

Український державний університет імені Михайла Драгоманова. Київ, 2023. 304 с.

П. ГОРІНОВ, Р. ДРАПУШКО

ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ:

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Монографія

Актуальність проблематики, що висвітлюється в монографії, пов'язана, насамперед, з недостатністю в сучасній науці досліджень, які б розкривали комплексний характер волонтерської діяльності в Україні в контексті безпекових викликів. Проблеми теоретичного та методологічного обґрунтування дослідження інституту волонтерства та волонтерської діяльності є актуальними з погляду розбудови Української державності та в контексті становлення національної ідентичності. Особливої актуальності монографії надає використання міжнародно-правового досвіду, а проблематика має велике значення в системі науково-методичного су-

проводу національної безпеки України. Сама ж волонтерська діяльність досліджується як соціальний феномен і складова соціальної роботи; увагу акцентовано на підходах до розуміння волонтерської діяльності, класифікації та особливостей здійснення добровільної допомоги. Наукове видання розглядає державно-правові засади волонтерських організацій, міжнародний досвід волонтерства, напрями удосконалення нормативно-правового й інституційного забезпечення такої діяльності в Україні.

Видання буде корисним студентам, аспірантам, викладачам закладів вищої освіти, представникам громадських організацій, соціальним, молодіжним працівникам і працівницям, співробітникам органів державного управління та місцевого самоврядування.

ISBN 978-617-8086-07-7

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, 2022. 240 с.

ФОРМУВАННЯ МЕТРОПОЛІСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: ДОСВІД КИЄВА **Монографія**

За ред. Г. ПІДГРУШНОГО, Н. ПРОВОТАР

У монографії розглянуто теоретичні та прикладні аспекти метрополізації та формування метрополісних регіонів. Досліджено передумови та фактори розвитку Київського метрополісного регіону. Виявлено особливості трансформації та зроблено напрями вдосконалення функціонально-просторової структури регіону та його окремих складових. Досліджено вплив воєнних дій 2022 р. на розвиток Київського метрополісного регіону. Проаналізовано міжнародний досвід інституалізації метрополісних регіонів. Досліджено передумови та можливості розвитку окремих метрополісів та мережі метрополісних регіонів України. Особлива увага приділена їх значенню у формуванні збалансованої, поліцентричної моделі просторового розвитку України.

Для науковців, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться питаннями міського розвитку.

ISBN 978-617-8067-22-9

Інститут географії Національної академії наук України. Київ, 2023. 209 с.

Г. ЧЕПУРКО, О. КЛИМЕНКО, Ю. ПРИВАЛОВ, О. ТРОФИМЕНКО

ПОВЕДІНКОВІ СТРАТЕГІЇ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ПОШИРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-НЕБЕЗПЕЧНИХ ХВОРОБ

За наук. ред. Г. ЧЕПУРКО

У монографії показано взаємозв'язок динаміки розповсюдження соціально-небезпечних хвороб з соціальними нерівностями та поведінковими стратегіями хворих в умовах війни в Україні. Визначені основні моделі поведінки ключових груп населення, які перебувають у зоні ризику інфікування ТБ, ВІЛ, гепатитів, ПСШ за умов поширення соціально-небезпечних хвороб. Виявлено взаємозв'язок між моделями / типами поведінки груп ризику і факторами, які вплинули на їх формування. Пропонується розглядати протидію соціально-небезпечним хворобам не як систему медичних заходів, а як складну комплексну політичну, управлінську, економічну, соціальну, медичну, гуманітарну, культурну тощо проблему, розв'я-

зання якої суто медичними засобами та галузевим медичним управлінням не є ефективним.

Книга орієнтована на науковців, викладачів, студентів, а також усіх фахівців, які цікавляться питаннями поведінкових стратегій населення в умовах поширення соціально-небезпечних хвороб.

ISBN 978-617-14-0153-2

Інститут соціології НАН України. Київ, 2023. 223 с.

UKRAINIAN CITIES: SUSTAINABLE DEVELOPMENT ON THE EVE OF FULL-SCALE RUSSIAN AGGRESSION

Monograph

Ed. by E. MARUNIAK, S. LISOVSKYI

The monograph, offered to the reader, contains the results of sociogeographical research to assess the level of urban development sustainability in Ukraine before the large-scale russian invasion of on February 24, 2022. While assessing the balance using selected indicators and their parameterization, quantitative approaches were combined with taking into account public opinion, public vision of sustainable urban development and some problems of ensuring this balance-based on participatory approach.

Taking into account the possibilities of the statistical base, the study was conducted on 153 cities of regional significance.

ISBN 978-954-91597-3-8

Institute of Geography NAS of Ukraine. Kyiv, 2023. 232 p.

М. САПРИКІНА, А. ЗІНЧЕНКО, О. ГОНДЮЛ

ЗВІТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АНАЛІЗУ НАЙКРАЩИХ ПРАКТИК БІЗНЕСУ З ЕКОНОМІЧНОГО УПОВНОВАЖЕННЯ ЖІНОК ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ

Аналітичний звіт

Розширення прав і можливостей жінок у сфері економіки під час повномасштабної війни та в період відновлення є важливим завданням для збереження миру й забезпечення сталого економічного зростання. За обставин, коли здебільшого чоловіки проходять військову службу, жінки частіше почали виконувати роль голови домогосподарства й більше часу приділяти догляду за дітьми, активно займатися волонтерством, часто за рахунок працевлаштування. Ці чинники погіршили становище жінок і дівчат в Україні, що поставило під загрозу дотримання норм Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (КЛФДЖ).

З метою виявлення найкращих практик бізнесу з економічного уповноваження жінок під час повномасштабної війни в Україні та формування рекомендацій для стимулювання бізнесу до впровадження таких практик з урахуванням Принципів розширення прав і можливостей жінок (WEPs), ООН Жінки в Україні ініціювали проведення дослідження. Цей звіт підготовано в межах проекту «Трансформаційні підходи для досягнення гендерної рівності в Україні», що здійснюється за фінансової підтримки Уряду Швеції та реалізується у співпраці з Офісом Віцепрем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції.

Дослідження практик компаній свідчить, що програми переміщення, психологічної та матеріальної підтримки, підтримки працівників і працівниць із

дітьми, забезпечення можливості працювати віддалено стали основою стратегій управління персоналом багатьох українських компаній під час повномасштабної війни. Українські компанії, які підписали *WEPs*, здебільшого продовжили свої практики й навіть розширили їх, зокрема шляхом створення дитячих кімнат для дітей співробітників і співробітниць. Важливо, що у своїх практиках компанії враховували потреби співробітниць, розуміючи, що компанія, яка інвестує в економічне уповноваження жінок, має суттєві конкурентні переваги перед іншими компаніями. *ООН Жінки, Київ, 2023, 88 с.*

**THE VALUE OF ESSENTIAL WORK.
WORLD EMPLOYMENT AND SOCIAL OUTLOOK 2023
Analytical report**

At the end of March 2020, 80 % of the world's population lived in countries with required workplace closures. At the same time, in the hushed streets of cities and towns throughout the world, key workers left the safety of their homes to go to work.

Across the world, these workers produced, distributed and sold food, cleaned streets and buses to minimize the spread of the pandemic, ensured public safety, transported essential goods and workers to their jobs, and cared for and healed the sick. These are the key workers.

The COVID-19 pandemic has made evident the extent to which societies need key workers — in both good times and bad — but also how undervalued most key jobs are, raising concerns about the sustainability of these essential activities, especially given the possibility of future shocks.

This report calls for a revaluation of the work of key workers to reflect their social contribution and greater investment in key sectors.

<https://doi.org/10.54394/OQVF7543>

ISBN 978-92-2-036650-9 (print); 978-92-2-036651-6 (web PDF)

International Labour Organization / Geneva, 2023. 281 p.

**UKRAINE THIRD RAPID DAMAGE AND NEEDS ASSESSMENT (RDNA3)
FEBRUARY 2022 — DECEMBER 2023
Report**

Ed. A. HIMMELFARB

On February 24, 2022, the Russian Federation invaded Ukraine, resulting in vast impacts that will be felt over generations. This third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3) — undertaken jointly by the World Bank, the Government of Ukraine, the European Commission, the United Nations and supported by other partners — takes stock of almost two years of the ongoing war, estimating damage and losses along with recovery and reconstruction needs for 10 years. Beyond physical and financial impacts that are more readily quantified, the RDNA3 provides a qualitative description of how people's lives have been dramatically altered since the invasion. RDNA3 builds on the previous two Rapid Damage and Needs Assessments (RDNA1 and RDNA2), which respectively covered the initial 3 and 12 months of the war.

Considering almost two years of the war, as of December 31, 2023, direct damage has reached almost US\$152 billion, with housing, transport, commerce and industry, agriculture, and energy the most affected sectors. Damage continued to be concentrated in Donetsk, Kharkiv, Luhans, Zaporizka, Khersonska, and Kyivska oblasts. Dis-

ruptions to economic flows and production, as well as additional costs associated with war (such as debris management), are collectively measured as economic loss amounting to over US\$499 billion. As of December 31, 2023, recovery and reconstruction needs are estimated at almost US\$486 billion considering an (ambitious) 10-year period to meet them. These needs include critical steps for short-term recovery as well as medium-term reconstruction that builds back better to modern, low-carbon, and climate-resilient standards, and that — where relevant and possible — excludes needs already met through the Ukraine state budget or through partners and international support.

The report also highlights, from Ukrainian authorities, a US\$9.5 billion financing gap for addressing immediate recovery and reconstruction priorities that need funding in 2024. Ukrainian line ministries have identified US\$15 billion in priorities for 2024, with particular focus on the industry and services sector (nearly US\$3.6 billion), housing and utilities (US\$3.1), energy (US\$2.7), social infrastructure and services (US\$2.4), and transport (US\$2.3 billion), as well as US\$1.2 billion needed to address cross-sectoral priorities. While delivering these priorities will require more than US\$8 billion in public and state-owned company investments, along with nearly US\$7 billion in other public expenditures, a significant share of financing needs have been met through the state budget and donor support. This public expenditure can catalyze up to US\$5.5 billion in private investment, underscoring the critical importance of the private sector in supporting recovery and reconstruction. The report underlines the importance of Ukraine's authorities and international partners continuing to build up capacities for implementation, given the challenges of absorbing large volumes of funding in the current circumstances.

While the RDNA3 focuses primarily on war-related impacts and recovery and reconstruction, the principles of building back better are aligned with the vision, reforms, and investments to be set by the Government's Ukraine Plan and the European Union (EU) Ukraine Facility, both under preparation and the long-term development vision of Agenda 2030 and the Sustainable Development Goals as safeguards of inclusive and equitable human development. The findings in the RDNA3 complement the forthcoming Ukraine Plan and the Ukraine Facility — and the reform and investment agenda that comes with these 11 instruments in the next four years. The Plan will bring about reforms and approaches to help scale up absorptive and institutional capacity of national and subnational authorities in Ukraine in parallel with identifying investment priorities and providing financing availability.

Global experience shows that a phased approach to recovery, reconstruction, and development of human capital, underpinned by strategic prioritization across sectors, is critical given the substantial overall needs. Planning should consider approaches to scale up Ukraine's absorptive capacity so they can manage and utilize the financing available, ensure continuous improvement of systems and processes, and increase institutional and technical capacities to promote efficient and effective investment project preparation, implementation, and monitoring — all focused on the benefits for the population. Targeting public financing to maximize private investment and to meet urgent community needs further contributes to a comprehensive financial and operational strategy and plan for Ukraine's early recovery and long-term reconstruction, to which we are strongly committed.

World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations. Washington, 2024. 191 p.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**. Стаття подається за адресою на сайті журналу.

Науковий журнал відповідає вимогам Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII, а саме статті 22 «Державна мова у сфері науки». Наукові статті та матеріали готуються і друкуються державною — українською та англійською мовами.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 25 сторінок (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID, Scopus ID, Researcher ID.

Стаття має складатись із таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References, анотацію англійською мовою.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони мають бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати актуальність дослідження, основну мету, новизну, методи дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та аббревіатури.

Список **літератури** має бути оформлено відповідно до чинного Національного стандарту України (ДСТУ 8302:2015).

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

References. Україномовні та російськомовні джерела слід перекласти англійською мовою максимально точно. Усі джерела мають бути оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010. Якщо джерелу призначено номер DOI, автор статті зобов'язаний його вказати в кінці посилання на джерело. Якщо джерело має інтернет-посилання, то його обов'язково необхідно вказати. Посилатись на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно. Міжнародний бібліографічний стандарт Правила для авторів APA-2010 необхідно також використовувати при посиланні на будь-які праці в тексті статті.

Список літератури та **References** має становити не менше **18—20 джерел**. Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатись із позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у листопаді поточного року).

До тексту статті обов'язково додається **авторська довідка**.

Детально всі вимоги висвітлено на сайті журналу <https://ojs.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент має розглянути статтю упродовж 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною по-

штою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову упродовж трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни; а також визначення категорії, до якої належить стаття: містить наукові результати, науково-методична чи оглядова. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, має бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та проблем якості життя НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is **free of charge** for the authors.

The scientific journal meets the requirements of the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language" from 25.04.2019 № 2704-VIII Article 22 "State language in the field of science". Scientific articles and materials are prepared and published in the state — Ukrainian and English languages.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID, Scopus ID, Researcher ID. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — **in two languages**.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300-400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings: relevance of the study, the main purpose, novelty, research methods, should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work. All sources must be registered according to the international bibliographic standard APA-2010.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of next year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in June of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September of this year);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in November of this year).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://ojs.dse.org.ua>

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10-12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty; determination of which category the article belongs to: contains scientific results, scientific-methodical or review. It is purpo-

---

seful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Institute for Demography and Life Quality Problems of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитариях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) — наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&-sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences** (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України**, Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international
and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Index Copernicus** (Poland), <http://journals.indexcopernicus.com/+++,p5172,3.html>.
- **Polish Scholarly Bibliography** (PBN) (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CIIIA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany), <http://ezb.uniregensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&-sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine**, Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60
Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
<http://ojs.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *О. М. Чадюк*
Технічний секретар редакційної колегії *Л. О. Григор'єва*
Редактор-перекладач англ. тексту *А. О. Чепиленко*
Комп'ютерна верстка *Н. М. Коваленко*

Підп. до друку 00.06.2024 р. Формат 70 × 100/16.
Гарн. Minion Pro. Ум. друк. арк. 00,00. Обл.-вид. арк. 00,00.
Тираж 000 пр. Зам. № 0000

Видавець і виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001